

Г. Көкебаева, Р. Мырзабекова, Е. Қартабаева

ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ

(Орта ғасырлар)

Жалпы білім беретін мектептің
6-сыныбына арналған оқулық

*Қазақстан Республикасының
Білім және ғылым министрлігі бекіткен*

6

Алматы “Мектеп” 2018

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 63.3(о)я72
К68

Көкебаева Г., т.б.

К68 **Дүниежүзі тарихы.** Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық / Г. Көкебаева, Р. Мырзабекова, Е. Қартабаева. — Алматы: “Мектеп”, 2018. — 144 б.

ISBN 978—601 —07—0956 —0

К $\frac{4306020600—029}{404(05)—18}$ 4(1)—18

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 63.3(о)я72

© Көкебаева Г., Мырзабекова Р.,
Қартабаева Е., 2018

© “Мектеп” баспасы, көркем
бейнелендіруі, 2018

Барлық құқықтары қорғалған

Басылмышының мүлкітік құқықтары
“Мектеп” баспасына тиесілі

ISBN 978—601 —07—0956 —0

I бөлім
ЕРТЕ ОРТА ҒАСЫРЛАР

II бөлім
ДАМЫҒАН ОРТА
ҒАСЫРЛАР

III бөлім
КЕЙІНГІ ОРТА ҒАСЫРЛАР

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ 6

ЕРТЕ ОРТА ҒАСЫРЛАР

Рим империясының құлауы

- § 1. Тарихтағы орта ғасырлар түсінігі 8
- § 2. Батыс Рим империясының құлауы 12
- § 3. V—X ғасырлардағы Византия империясы ... 17
- § 4. Киев Русінің құрылуы 22

Феодализм

- § 5. Феодалдық шаруашылық 26
- § 6. Феодалдық қоғам 28
- § 7. Ортағасырлық қалалардың дамуы 30

Ислам тарихы

- § 8. VII—XIII ғасырлар аралығындағы исламның даму тарихы 33
- § 9. Ислам мәдениетінің “Алтын ғасыры” 36

ДАМЫҒАН ОРТА ҒАСЫРЛАР

Крест жорықтары

- § 10. Крест жорықтарының себептері, барысы мен салдары 40
- § 11. Крест жорықтарынан кейінгі христиандық Еуропа мен мұсылман әлемі ... 44

Моңғолдар

- § 12. Моңғол империясының құрылуы 47
- § 13. Еуразияның саяси картасының өзгеруіне моңғол жаулаушылықтарының әсері 52

КЕЙІНГІ ОРТА ҒАСЫРЛАР

XIV ғасырдың соңы мен XV ғасырдың бірінші жартысындағы ортағасырлық еуропалық қоғам

- § 14. Франция мен Англиядағы шаруалар көтерілісі 58
- § 15. Еуропадағы феодалдық соғыстар 62
- § 16. Жанна д'Арк және Жүзжылдық соғыстағы Францияның жеңісі 65
- § 17. Еуропадағы орталықтанған мемлекеттердің қалыптасуы 67

Батыс пен Шығыстағы абсолютизм

§ 18. Феодалдық мемлекеттердің даму кезеңдері	70
§ 19. Англия, Франция және Ресейдегі абсолютизм ерекшеліктері	74
§ 20. Қытай мен Жапониядағы монархияның ерекшеліктері	79
§ 21. Осман империясындағы монархияның ерекшеліктері	85

Сауда, колонер және әлемді игеру

§ 22. Ұлы Жібек жолы	90
§ 23. Ұлы географиялық ашылулар	94
§ 24. XV ғасырдағы Америка халықтары. Алғашқы отарлық империялар (Португалия, Испания)	98

Қайта өрлеу дәуірі

§ 25. Батыс Еуропадағы Қайта өрлеу дәуірінің мәдениеті	102
§ 26. Гуманистер идеяларының ортағасырлық мәдениеттің дамуына ықпалы	107
§ 27. Шығыстық Ренессанс	111

Реформация

§ 28. Реформацияның себептері және оның Еуропа елдеріне таралуы	115
§ 29. Мартин Лютер наразылығының тарихи маңызы. Реформация нәтижелері	117

Ғылыми революция

§ 30. Әлемнің қазіргі ғылыми бейнесінің негізін қалаушылар және олардың ізбасарлары	120
---	-----

Қайталау-қорыту сұрақтары .....

Пән бойынша жылдық тексеруге арналған тапсырмалар .....

Терминдер .....

Есім көрсеткіштері .....

АЛҒЫ СӨЗ

Жас достар! Өткен оқу жылында сендер Ежелгі дүние тарихымен таныстыңдар. Енді тарихтың Орта ғасырлар деп аталатын келесі кезеңін оқуды бастайсыңдар. Орта ғасырлар — адамзат тарихындағы өте күрделі және қызықты кезең. Бұл кезеңде пайда болған мемлекеттердің көпшілігі күні бүгінге дейін өмір сүріп жатыр.

Осы оқулықта сендер Батыстың және Шығыстың халықтары мен мемлекеттерінің орта ғасырлардағы даму тарихымен танысасыңдар. Оқулықтың әрбір жана сабағының басында берілген “Бұл сабақта” айдары мәтіннің негізгі мазмұнын анықтайды. “Тірек сөздер” айдары сендерді тарихи түсініктермен және терминдермен жұмыс жасауға бағыттайды. Бұл жұмыста сендерге оқулықтың соңында берілген терминдер сөздігі көмектеседі. “Ойлан” айдарында әрбір маңызды мәселелер төңірегінде ой қорытуға жетелейтін сұрақтар берілген. “Анықта” айдарында мәтіннен алған ақпаратпен жұмыс істейсіндер. “Білімінді тексер” айдарында мәтінмен ұсынылатын қосымша материалды оқығаннан кейін орындалатын тапсырмалар мен сұрақтар берілген. Тапсырмаларды өздерің жеке немесе мұғалімнің жетекшілігімен орындай аласыңдар.

Осы алған білімдерің сендерге адамзат қоғамының даму жолындағы маңызды кезеңнің бейнесін қалпына келтіруге көмектеседі деп үміттенеміз. Ортағасырлық Шығыстың ұлы ойшылы және ғалымы Әбу Насыр әл-Фараби нағыз бақытқа жету үшін талмай оқу мен ізденіс қажет деп санаған.

Білімге ұмтылған сапарл арыңа сәттілік тілейміз, достар!

Авторлар

бөлім

ЕРТЕ ОРТА ҒАСЫРЛАР

РИМ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚҰЛАУЫ

§ 1. ТАРИХТАҒЫ ОРТА ҒАСЫРЛАР ТҮСІНІГІ

Бұл сабақта:

- орта ғасырлар түсінігінің мәнін анықтаймыз;
- орта ғасырлар тарихының хронологиялық шеңберін анықтаймыз;
- “ерте, дамыған және кейінгі орта ғасырлар” түсініктерімен танысамыз.

Тірек сөздер

Орта ғасырлар
 “Қара түнек” кезең
 Гуманистер
 Қайта өрлеу
 Жаңа дәуір
 Ерте орта ғасырлар
 Дамыған орта ғасырлар
 Кейінгі орта ғасырлар

Ежелгі Рим тәртіпін, мәдениетті өмірдің бейнесі сияқты болды. Римнің күйреуі антикалық мәдениеттің де күйреуіне әкелді. Еуропада антикалық өнер, философия, ғылым ұмытылды, ежелгі сәулет өнерінің ескерткіштері қирап жатты. Сондықтан бұл кезенді адамдардың көпшілігі “қара түнек” кезен, яғни қаталдық пен надандық кезені деп ұқты.

Римдік тәртіп пен мәдениет Еуропаның солтүстігінен келген римдіктер *варварлар* деп атаған герман тайпаларының шабуылынан күйреді. Варвар деген атау Ежелгі Грекиядан шықты. Гректер өз мемлекетін, тілін, өнерін, жалпы өздері жасағанның барлығын ең жақсы үлгі деп санады. Сондықтан олар грек тілінде сөйлемейтін бөтен халықтарды варварлар деп атады. Римдіктер де гректер сияқты шегарадан арғы жерлердегі бейтаныс халықтарды осылай атады. Бұлар Рим мемлекетінен тыс жерлерде өмір сүрген герман тайпалары, кельттер (бригтер, скоттар, пиктар), славяндар еді. Гректер мен римдіктер бұл халықтарды варварлар деп атаса да, бұл халықтардың өз тарихы, ой-армандары, өз Отандары болды. Олар Римге бағынбайтын жерлерді мекендеп, мал бағумен, егін егумен айналысты, өзіндік өнері мен салт-дәстүрлерін

дамытты. Ежелгі Рим құлаған соң Еуропада бұрынғы антикалық және варварлық дәстүрлердің араласуынан туған жаңа қоғам пайда болды, ол қоғамды ғалымдар *феодализм* деп атады. *Феодализм* — *шартты жекеменшік жеріеленушілікке негізделген қоғамдық қатынастардың түрі.*

Орта ғасырлардағы Рим

Ойлан

Ортағасырлар түсінігі қалай пайда болды?

Осы қоғамның дамуы барысында қайтадан антикалық өнер мен ғылымға қызығушылық туды, ежелгі дүниенің ғылымы, сурет және сәулет өнері қалпына келтіріле бастады. Әдебиетте, өнер шығармаларында ежелгі заман суретшілері мен мүсіншілерінің адамды, өмірдің қуанышты сәттерін бейнелеген тақырыптары жаңғыртылды. Антикалық философтардың еңбектері қайтадан еске түсірілді. Орта ғасырлардың осы кезеңін **Қайта өрлеу дәуірі** (ренессанс) деп атайды.

Антикалық мәдениет пен ғылымды қайта жаңғыртуға мұрындық болған, жеке адамның мүддесін қорғаған қоғам қайраткерлері мен жазушылар “гуманистер” деп аталды (лат. “*гуманус*” — *адамгершілікті* деген сөзден шыққан). Гуманистердің ойынша, Батыс Рим империясының құлауы антикалық мәдениет

Флавно Бьондо

пен ғылымның күйреуімен ұласты, сол кезден бастап Қайта өрлеу дәуіріне дейін Еуропада “қара түнек” кезең болды. Гуманистердің өздері өмір сүрген кезең — Қайта өрлеу дәуірін адамзат тарихындағы “жаңа дәуір” деп санады. Сол антикалық дәуір мен жаңа дәуірдің арасын гуманистер *орта ғасырлар* деп атады. Орта ғасырлар түсінігін алғаш рет ғылымға итальяндық гуманист, тарихшы Флавио Бьондо енгізді.

Демек, Батыс Рим империясының құлауы, құлиеленушілік қоғамның ыдырауы адамзат тарихындағы орта ғасырлар деп аталған кезеңнің бастамасы болды.

Ойлан

Орта ғасырлар тарихының мерзімдік шегі қандай?

Орта ғасырлар біздің заманымыздың V ғасырының соңынан XVII ғасырдың ортасына дейін созылған тарихи кезеңді қамтиды: V ғасырдың аяғы — Батыс Рим империясының күйреуі, XVII ғасырдың ортасы — жаңа қоғамға жол ашқан ағылшын революциясы. Орта ғасырларда күні бүгінге дейін өмір сүріп келе жатқан бірқатар мемлекеттер пайда болды.

Орта ғасырлар тарихын үш сатыға бөледі:

1. Ерте орта ғасырлар (V—XI ғғ. ортасы) герман тайпаларының Батыс Рим империясын басып алып, оның қол астындағы жерлерге жаппай қоныс аударуымен сипатталды. Бұл кезеңде Еуропада жаңа мемлекеттер пайда болып, феодалдық қоғам қалыптасты. Жаңа мемлекеттердің саяси, мәдени және рухани өмірінде римдік дәстүрлер мен германдық дәстүрлер араласты. Рухани өмірде христиан шіркеуінің ықпалы күшейе бастады. XI ғасырдың басында христиан шіркеуі бағыстық (католик) және шығыстық (православие) болып екіге бөлініп кетті. Саяси бытыранқылық басталды.

2. Дамыған орта ғасырлар (XI ғ. ортасы — XV ғ.) қалалардың гүлденуімен және саяси-экономикалық, рухани өмірдегі жаңа өзгерістермен сипатталады. Адамның рухани өмірі, мәдениет, ғылым мен білім католик шіркеуінің қатаң бақылауында болды. Орталықтанған мемлекеттер құрылып, абсолюттік монархиялар қалыптасты.

3. Кейінгі орта ғасырлар (XV ғ. екінші жартысы — XVII ғ. ортасы) — феодализмнің ыдырауына және жаңа капиталистік қоғамның қалыптасуына әкелген түбірлі саяси-экономикалық

және рухани өзгерістердің басталу кезені. Бұл кезде дін саласында реформация басталды. Гуманистік идеология қалыптасты. Абсолютизм дағдарысқа ұшырады. Ұлы географиялық ашылулар іске асып, еуропалықтар “Жаңа дүние” деп аталған Америка құрлығымен танысты. Еуропа елдері жаңадан ашылған жерлерді басып алып, отарларға айналдырды.

Анықта

Неліктен гуманистер орта ғасырларды “қара түнек” кезең деп атады?

Орта ғасырлар тарихы		
Ерте орта ғасырлар V ғ. — XI ғ. ортасы	Дамыған орта ғасырлар XI ғ. ортасы — XV ғ.	Кейінгі орта ғасырлар XV ғ. екінші жартысы — XVII ғ. ортасы
<ul style="list-style-type: none"> • Жаңа мемлекеттер пайда болды. • Христиан шіркеуі екіге бөлініп кетті. • Саяси бытыраңқылық басталды. 	<ul style="list-style-type: none"> • Қалалар гүлденді. • Абсолюттік монархиялар қалыптасты. • Адамның бүкіл өмірі католик шіркеуінің қатан бақылауында болды. • Орталықтанған мемлекеттер құрылды. 	<ul style="list-style-type: none"> • Дін саласында реформация басталды. • Гуманистік идеология қалыптасты. • Ұлы географиялық ашылулар іске асты. • Абсолютизм дағдарысқа ұшырады.

Қара түнек орта ғасырлар (гуманистердің пікірі)	Жарқын орта ғасырлар (көркем әдебиетте)
<p>Антикалық мәдениет, ғылым және білім ұмытылды.</p> <p>Адамның рухани өмірі толықтай шіркеуге бағындырылды.</p> <p>Ой-өрісі католик дінінің идеяларына сәйкес келмегендер отқа өртелді.</p> <p>Қарапайым халық сауатсыз, қаранғы болды.</p>	<p>Ортағасырлық серілер ерліктің, тектіліктің, өрліктің үлгісі саналды.</p> <p>Қып-қыстау кезеңде елін жаудан аман алып қалған дана билеушілер болды.</p> <p>Өмір мен табиғаттың құпиясын түсінген ғалым монахтар деп танылды.</p> <p>Халық еңбекқор және мейірімді болды.</p>

Ойлан

Орта ғасырларды “қара түнек” деуге де, “жарқын кезең” деуге де болады. Сен үшін қайсысы дұрыс?

Біліміңді тексер

1. Орта ғасырлар түсінігі қалай пайда болды?
2. Гуманистер деген кімдер?
3. Хрестоматияның 3-бетіндегі Флавио Бьондо туралы мәтінді оқып, орта ғасырларға сипаттама бер.
4. Орта ғасырлар тарихы қандай сатыларға бөлінеді?

§2. БАТЫС РИМ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚҰЛАУЫ

Бұл сабақта:

- Батыс Рим империясының ыдырау себептерін анықтаймыз;
- Герман тайпалары негізін қалаған “варварлық мемлекеттер” тарихымен танысамыз.

Тірек сөздер

Варварлар
Рим империясы
Лимес
Герман тайпалары
Тинг
Халықтардың Ұлы қоныс аударуы

Рим империясындағы дағдарыс. Біздің заманымыздың III ғасырының соңында Рим қоғамында дағдарыс басталды. Мемлекеттік билік өзінің тұрақтылығын жоғалтты.

III—IV ғасырларда варварлар деп атаған герман тайпаларының жаудап алушылығы Римнің тағдырын шешті.

Герман тайпалары аңшылық пен мал-шаруашылығын меңгерді. Олардың өмірінде байлықтың рөлі үлкен болған жоқ. Барлығы бір-бірімен тең болды. Көсемдері, рубасылары, абыздары ғана аздаған артықшылықтарды пайдаланды.

Рим империясының экономикалық құлдырауы және саяси тұрақсыздығы адамдардың санасына әсер етті. Адамдар енді Рим құдайларына сенбейтін болды. Олар жаңа дін — христиандыққа бет бұра бастады.

Ойлан

Неліктен Батыс Рим империясы құлады?

Ежелгі германдықтардағы рулық-тайпалық қатынастардың ыдырауы. Герман тайпалары біздің дәуіріміздің басында Рейн, Одер, Дунай өзендерінің аралығындағы кеңістікті қоныстап үлгерді.

Германдықтарда маңызды мәселелердің барлығы тайпа жиналысы — *тингте* шешілді. Германдықтар барлық пұтқа табынушылар сияқты құдайлар көп дегенге сенді.

Герман тайпаларының Рим империясының аумағына басып кіруі IV ғасырдың соңында жаппай сипат алғандықтан, IV—VII ғасырлардың аралығын “Халықтардың Ұлы қоныс аударуы” уақыты деп атайды.

Бұл кезде соғыс герман тайпалары үшін тұрақты кәсіпке айналды. Герман тайпаларын Рим империясының ұлан-байтақ жерлері және бай қалалары қызықтырды. Германдықтардың шапқыншылығынан қорғану үшін римдіктер империя мен герман тайпаларының арасындағы шегараны нығайтты. Шегараға топырақ үйіп, ор қазып, тас қабырғалармен қоршалған әскери лагерьлер орнатты. Шегара бойындағы мұндай бекіністерін римдіктер *лимес* деп атаған.

Рим қаласы. Италия. Бүгінгі Колизей

IV ғасырдың соңы мен V ғасырдың басында Батыс Рим империясының орнына германдықтардың корольдықтары пайда болды. Рим империясы құлап, Еуропа орта ғасырларға аяқ басты.

395 жылы Рим империясы батыс және шығыс болып бөлінді.

475 жылы Римде император болып Ромул Августул жарияланды. Ол соңғы император еді. Батыс Рим империясы 476 жылы жойылды, Византия деп аталған Шығыс Рим империясы 1453 жылға дейін өмір сүрді.

Ойлан

Герман тайпаларында өркениеттің дамуына не себеп болды?

Ұлы қоныс аудару дәуіріндегі ғұндар. Рим империясының құлауына ғұн тайпалары өз үлесін қосты. Жазба және археологиялық деректер бойынша түркі тайпасы — ғұндар Еуропаға Орталық Азиядан келген. Ғұндар — түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының, арғы ата-бабалары. Бұл — ғылымда дәлелденген пікір. Мысалы, ғұндарды түркілердің ата-бабалары екенін атакты ғалым А.Н. Бернштам өз еңбегінде жазған.

IV ғасырдың 70-жылдары ғұндар Солтүстік Қара теңіз өңірінде пайда бола бастады. Олар алғаш рет Азов теңізі өңірін мекендеген

аландарды бағындырды. Батыс ғұндарға Еділ мен Дунайға дейінгі жерлер бағынды.

Батыс Рим империясымен ғұндардың байланыстары бейбіт негізде құрыла бастады, себебі ғұндардың жалдамалы жауынгерлері, әсіресе V ғасырдың 20-жылдары Рим әскерлерінің белгілі бір бөлігін құрады. V ғасырда ғұндар Паннонияға (кейінгі Венгрия, Австрия, Югославияның кейбір аймақтарына) орналасты да, бұл аймақ Батыстағы Ғұн империясының орталығына айналды. Ғұн билеушісі Аттила (шамамен 395 жылы туылып, 453 жылы қайтыс болған) Батыс Рим империясына байланысты тәуелсіз саясат жүргізе бастады. Аттила билік құрған 434—453 жылдар аралығында ғұн державасының аумағы барынша кеңейіп, өз дамуының шарықтау шегіне жетті. Грек және Рим деректері Аттиланың бірнеше ұрпақ бойы ғұндарды билеген патша руынан шыққанын көрсетеді.

Византияның V ғасырдағы тарихшысы грек Приск Панийский “Византия тарихы” атты еңбегінде Аттиланы ірі мемлекет тұлғасы, дана билеуші ретінде сипаттайды. Приск Панийский Аттила мемлекетін Римнің қауіпті бақталасы ретінде сипаттаған.

Ғұндар көшпелі мал өсірушілер болды. Рулық-тайпалық құрылыс жағдайында өмір сүрді. Жер бүкіл тайпа иелігінде болды. Ғұндар бір мәселені шешу үшін көпшілік кеңесіне жиналып отырған, соғыс жағдайында әскери көсемдерді сайлаған. Аммиан Марцеллин ғұндардың жауынгерлік қасиетін: “Өздеріне қауіп төнсе, соғысуға шақырады. Соғысқан кезде жауын шеңберлей құрсауға алып, қатты ашулы дауыстар шығарады. Онай және айлакерлікпен қасақана бытырап кетіп, майдан шебін бұзбаған күйі жауларын оп-онай женеді. Олардың жау бекінісін қалай алғанын бақылау мүмкін емес, олар қас-қағым сәтте-ақ дүниенің астан-кестенің шығарады”, — деп баяндайды.

Ғұндар әскери өнері жағынан нағыз жауынгер халық болған. Соғысты алыстан ататын ұшы өткір жебе мен мықты садақ арқылы жүргізген. Қоян-қолтық шайқаста ешкім олардай қылышпен шебер соғыса алмайды. Жауының қашып құтылуына мүмкіндік бермес үшін арқан мен тұзақ алып жүреді.

Ғұндар туралы мәліметтерді гот тарихшысы Иорданнан да кездестіруге болады: “Олар аласа бойлы, кең нықты, бірақ шапшаң қимылдайды. Ат үстінде өздерін өте мықты ұстайды. Садақ атуға шебер, тәкаппарлана тік жүреді. Ғұндардың соғысқа жарамсыздары үй шаруасымен айналысады. Ал жастар айбынды жауынгерлерге айналады. Олардың құлдар туралы, тіпті де түсінігі жоқ, себебі олар бәрі бір тектен шыққан ақсүйектер”, — деп жазады.

Жалпы, ғұн державасы Батыс Еуропа тарихында үлкен із қалдырды. Ғұндар тек жаулаушылар емес, Шығыс мәдениетінің

белгілерін Батысқа әкелушілер болды. Мысалы, ғұн қару-жарақтарының үлгілері — бір жүзді қылыштар мен қанжарлар, үшкір басты жебелер және атәбзелін ғұндарға дейін Еуропа білмеген болатын. Ғұндар қару-жарағында ерекше орын алған садақ пен жебені жетілдіруде жоғары нәтижелерге қол жеткізді. Қатты әрі иілгіш ағаштан жасалған садақтар 150 метрден артық қашықтықтағы нысанаға дейін жететін. Ғұндар ат үстінде шауып бара жатып, тік бағытта да, бұрылып та, бір сәтте бірнеше жебе ата алатын. Бұл тәсіл кейінірек түркі халықтарының атты әскеріне де тән болды. Бұл тәсілді XVII ғасырда Осман империясының әскері де қолданды.

Франктер. Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуірінде Батыс Еуропадағы варварлық мемлекеттердің ең қуаттысы франктер болды. Франктер 486 жылы Солтүстік Галлияға келді. Франктер герман тайпаларының үлкен тобына жатады. Франктердің басында франк патшалығының негізін қалаған, Меровеі руынан шыққан 19 жасар Хлодвиг тұрды. (Хлод-Виг — “соғыста данқы шыққан” дегенді білдіреді). Меровеі руының ұрпағы басқарғандықтан V ғасырдың бірінші жартысы мен VIII ғасыр аралығын *Меровингтер патшалығы* деп атады. Бұл әулеттің патшалары салт-дәстүр бойынша ұзын шаш өсірді. Ол наным-сенімге байланысты болды. Хлодвиг — франк патшаларының арасында бірінші болып шоқынған адам.

Ойлан!

Франктер мемлекеті қай жерде құрылды?

Хлодвигтің тұсындағы негізгі әскер — жаяу әскер болды. Жыл сайын наурыз айында бүкіл франк халқы король алдында қаруларын тексеру үшін жиналуға міндетті болды. Бұл көктемдік жиын “наурыз алаңы” деп атала бастады. Франк тайпалары Галлияны жаулап алғаннан кейін мемлекеттің даму жолын реттеу қажеттілігі туды. Осы мақсатта “Саллий заңы” жазылды. Хлодвигтің ұрпақтары билігінің соңында “жалқау корольдар” деген атақ алды. Себебі олар билікке араласпады. Билік “майордомдар” деп аталатын үй басқарушыларының қолына өтті.

Пипиндер әулетінен шыққан майордом Франк мемлекетінің билеушісі болғаннан кейін, франк корольдарының — жана әулеттің негізі қаланды. Бұл әулет өз өкілдерінің ең танымалы Ұлы Карлдің есімімен “Каролингтер әулеті” деген атқа ие болды. Каролинг империясы IX ғасырға қарай сыртқы жаулардың соққысынан және ішкі ыдырау себептерінен тез құлдырай бастады. 843 жылы Ұлы Карлдің балалары Верден қаласында жиналып, империяны қайтадан бөлісу жөнінде шарт жасасты.

526 жылғы варварлық мемлекеттер

Анықта

1. Батыс Рим империясының құлауы және варварлық мемлекеттердің пайда болуы туралы хрестоматиядан оқып, картадан кельттер мен германдықтар орналасқан аймақтарды көрсет.
2. Герман тайпаларының негізгі одақтары кімдер, картада олар қайда орналасқан?

Бұл бөліс сол кездегі каролингтік империяның шеңберінде қалыптаса бастаған француз, герман және итальян халықтарының орналасу шегараларына сәйкес келгендіктен, Верден келісімі іс жүзінде қазіргі Еуропаның үш мемлекеті — Франция, Германия, Италияның қалыптасуының негізін қалады.

Білімді тексер

1. Рим империясындағы дағдарыстың басты себебі не?
2. Герман тайпаларындағы “тинг” дегеніміз не?
3. Рим империясының құлауындағы ғұн тайпалары туралы не айтасың?

§3. V—X ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ВИЗАНТИЯ ИМПЕРИЯСЫ

Рим империясының екіге бөлінуі. 330 жылы император I Константин Рим империясының астанасын Босфор бұғазындағы көне Мегар аймағына көшірді. Жаңа астананы император Константиннің құрметіне *Константинополь* деп атады. Рим империясының астанасын *Босфор* (түрік. *Қара теңіз бұғазы*, грек. *Bosporus*) бұғазына көшірудің саяси-экономикалық, мәдени маңызы зор болды. Себебі ол Еуропа мен Азияның арасындағы, Қара теңіз бен Эгей теңізі арасындағы сауда жолдарының қиылысында орналасқан. Жаңа астана Шығыс пен Батыс арасындағы “Алтын көпір” деп аталды. Константинополь барлық қауіптен қоршалған әскери-стратегиялық орталық болды.

Шығыстағы Византия империясының құрылуы 395 жыл болып саналады. Шығыс Рим империясы *Византия империясы* деп атала бастады.

Бұл сабақта:

- Византия империясының ішкі саясатымен танысамыз;
- көрші елдермен дипломатиялық байланыстарын сипаттаймыз.

Тірек сөздер

Константинополь
Босфор
Номисма
Сенат
Василевс

Византия империясының күшею себептері

Империяның дәуірлеу кезеңі (527—565)			
Варварлар тарапынан шапқыншылықтарға ұшырамады.	Жері құнарлы, табиғат жағдайы қолайлы болды.	Ауылшаруашылығы жақсы дамыды.	Ерікті шаруалар қауымы мен жер иеленушілер көп болды.

Халқының құрамы ала-құла болды: *гректер, копттар, еврейлер, арабтар, иллириктер, армяндар, грузиндер*. VII ғасырға дейін Шығыс Рим империясының мемлекеттік тілі латын тілі болды. Кейін оны грек тілі ығыстырды.

Таным

Таңбалардың мағынасын зерттейтін тарих ғылымының бір саласы *геральдика* деп аталады.

Византия империясының елтанбасы реттеліп отырды. Мемлекеттік қазынаға жадамалылар да, құлдар да салық төлеген.

Византия империясының бір ерекшелігі халықтардың бәріне ортақ, міндетті заңдар мен құқықтар нормаларының аясында өмір сүруінде еді. Заң *василевстің* шексіз билігін, меншік құқығын қорғады.

Ойлан

Рим империясы неліктен шығыста сақталды?

Ізден

Қосымша дереккөздері арқылы Византия империясының ұзақ өмір сүруінің себебін анықтап көр.

Мемлекет билігі. Василевс жоғары сот қызметін атқарды, сыртқы саясатты басқарды, заңдар шығарды, әскердің бас қолбасшысы еді. Оның билігі құдайдан дарыған деп саналды. Византия империясында мемлекеттік қызметтің үш түрі қалыптасты: *әскери*, *азаматтық* және *сарайлық*. Мемлекеттің тағдырын әскери емес, азаматтық билік шешіп отырды.

Императордың кеңесші органы *сенат* деп аталды. Азаматтық билік әскери биліктен бөлінді.

IV—V ғасырларда мемлекеттік билік пен христиан шіркеулері арасында одақ құрылды — император шіркеудің қауіпсіздігін қамтамасыз етті, ал шіркеу болса, император билігін

дәріптеді. Император христиан әлемінің заңды билеушісі деп саналды, бірақ оның билігі мұраға қалдырылмады. Императорлық биліктің жаңа билеушіге көшуі сенатқа байланысты болды.

Империяның сыртқы саясаты. 407 жылы Батыс және Шығыс Рим империялары арасында соғыс өрті тұтанып кете жаздады.

Қара теңіз жағалауында ғұндар билігі күшейіп, 40-жылдары ғұндар Константинопольды басып алу қаупін туғызды. Византия билігі дипломатиялық айла-тәсілдермен бұл қауіптен құтылуға тырысты. Мұндай саясат өте қымбатқа түсіп отырды. Бейбіт бітім-шарттарға карамастан, Аттианың әскері жиі-жиі келісімді бұзып отыратын.

Империяның шығысындағы жағдай да қиын болды. Византияның Ирандағы христиандарды қолдауы салдарынан екі елдің арасында соғыс басталды. Соғыс Византия үшін сәтсіз аяқталды. Шығыстағы көшпелілердің шабуылы парсы үкіметін 442 жылы Византиямен бітімшартын жасауға мәжбүрледі.

V ғасырдың екінші жартысында Византияны готтар мәселесі көп мазалады. 467 жылы Византия дипломатиясы Батыс Рим империясының тағына өз ықпалындағы императорды отырғызып, готтарға қарсы бірлесе күресу мүмкіндігіне қол жеткізді.

VI ғасырдың ортасынан Византияға аварлар қауіп төндірді. Аварлар ғұндардан кейін Паннонияға Орталық Азия даласынан түркілердің қысымынан кейін келген. Византия тарихшылары аварлардың әскери ұйымдық деңгейінің жоғары екендігін көрсетеді. Аварлардың қару-жарағының кейбір белгілерін византиялықтар өздерінің атты әскеріне қабылдады.

VII ғасырдың 30-жылдарынан бастап Византияға арабтар қауіп төндірді. Арабтар Византиядан Сирияны, Палестинаны, Месопотамияны, Египетті тартып алды. VII ғасырдың соңында арабтар Византияның Солтүстік Африкадағы жерлерін де басып алды. Тек VIII ғасырдың ортасында ғана Византия арабтарға қарсы күресте сәттілікті пеленіп, Сирияны қайтарды.

I Юстинианның билік ету кезеңі. Византия империясының күшейген кезі I Юстиниан билік құрған кезеңі (527—565) болатын. Юстиниан табыстарының бірінші себебі оның жүргізген реформаларында болды. Юстинианның аграрлық реформасы

Византия ақшасы

Константинопольдағы Әулие София храмы
(қазіргі Түркия Республикасы, Стамбұл қаласы)

егіншаруашылығының дамуына ықпал етті. Император мемлекет қазынасындағы жер көлемін, мемлекеттік шеберханаларды ұлғайтуға тырысты. Ол Шығысқа қарай Иранды айналып өтетін жаңа сауда жолдарының ашылуына көп көңіл бөлді. Жібектің шығарылу құпиясын білгеннен кейін жібек өндіру жолға қойылды. Юстинианның Сирия мен Финикияда жібек өндіру орталығы болды. Жібек өндіру мемлекет қазынасына айтарлықтай кіріс келтірді.

Ойлан

Юстиниан қандай реформалар жүргізді?

Юстиниан таққа отырған екінші жылы “Азаматтық құқықтар жинағын” жазуға кіріседі. 529 жылы арнаулы топ құрып, оған қолда бар заң туралы материалдарды жинақтап, оны заман талабына сай өңдеуге, қайшылықты тұстарын алып тастауға жарлық береді. Нәтижесінде Рим құқықтары нормаларының ерекше жинағы “Юстинианның азаматтық құқықтар жинағы” деген атпен тарихқа енді.

532 жылы Константинополь қаласында I Юстинианның ішкі саясатына қарсы ұйымдастырған *Ника* (“жену” деген мағына береді) көтерілісі болды.

? Анықта

Ника көтерілісінің шығуына не себеп болды?

Юстиниан 532—537 жылдары Константинополь қаласында Әулие София храмын салғызды.

Византия мен Түркі қағанатының дипломатиялық қарым-қатынастары.

VI ғасырда Түркі қағанаты күшейіп тарих сахнасында өз орнын ала бастады: эфталиттерге қарсы Иранмен одақ құрды, Соғды мемлекетін қосып алды. Орта Азияны жаулап алғаннан кейін қағанат Ұлы Жібек жолының басым бөлігіне бақылау орнатты. Енді Түркі қағанатына Византиямен сауда

Византия императоры
I Юстиниан

байланыстарын орнату қажет еді. Түркілердің бұл ұмтылысына Иран кедергі келтірді. Осыған орай 568 жылы Истеми қаған соғды көпесі Маннахтын басшылығымен Константинополь қаласына елшілік жіберді. Бұл мәліметті Феофанның жазба дерегінен көруге болады. Келіссөздер нәтижесінде Византия императоры II Юстиниан мен түркілер арасында Иранға қарсы бағытталған сауда және әскери келісімдер жасалды. Иранға қарсы әскери одақ құрылды. Келісімнен кейін Иран Түркі қағанатына жыл сайын 40 мың алтын динар төлеп, саудасына кедергі жасамауға міндеттенді.

? Анықта

Қосымша дереккөздерін пайдалана отырып, 568 жылы Византия Түркі қағаны Истемидің елшілігіне қалай жауап бергенін анықта.

Біліміңді тексер

1. Шығыс Рим империясы тарихта қалай аталды?
2. Юстиниан қандай басшы болды? Оның заңдары қаншалықты маңызды болды?
3. Византия мен Түркі қағанатының қандай байланыстары болды?

§4. КИЕВ РУСИНИҢ ҚҰРЫЛУЫ

Бұл сабақта:

- Киев Русі мемлекеті;
- Киев Русінің билеушілерімен танысамыз;
- Киев Русі мен көрші мемлекеттердің байланысын сипаттаймыз.

Тірек сөздер

Князь
Челядь
Холоп
Бояр думасы
Вече

Киев Русінің құрылуы. Шығыс славян дарда мемлекет IX ғасырда пайда болды. Шығыс славян тайпаларының жерінде құрылған мемлекет *Русь* деп аталды. 862 жылы шығыс славян тайпалары өздерін басқару үшін Солтүстік Еуропадан Рюрикті шақырды. Киев Русі — Рюрик әулетінен шыққан князьдердің Новгород пен Киевті біріктіруінен пайда болды. Новгород пен Киев “варягтардан гректерге баратын жол” деп аталатын сауда жолының бойында орналасқан. IX ғасырдың соңында Рюриктің туысы Олег полян тайпасының астанасы Киевті жаулап алды. Князь Олег Киевті 33 жыл басқарды. Олегтен кейін князь Игорь (912—945) Киев Русін басқарды. Игордың баласы Святославтың тұсында (945—972) Киев Русінің қуаты артады. Святославтың кіші баласы Владимир (980—

1015) Киев Русін құрып, күшейтті. Владимир тұсында Киев Русі мен Византия арасындағы экономикалық және мәдени байланыстар дамыды.

Киев Русінің көрші мемлекеттермен қарым-қатынасы. Киев Русі өз көршілерімен (нормандар, византиялықтар, хазарлар, печенегтер, түріктер, қыпшақтар т.б.) тығыз қарым-қатынас жасады. XI ғасырдың екінші жартысынан бастап Еділден Дунайға дейінгі аралықта Киев Русінің негізгі көршісі қыпшақтар болды. Қыпшақтар 1068 жылы және 1093—1096 жылдары Киев Русіне күйрете соққы беріп, елдің оңтүстік өңірлеріне өз билігін орнатты. Киев Русінің князьдері қыпшақ тайпаларының қыздарына үйленуді дәстүрге айналдырды. Князьдердің жеке жасағы, негізінен, түркі тайпалары каракалпақтардан, беренділерден құралды. Біршама уақыт қыпшақ билеушілері мен Киев Русі князьдері арасында достық қарым-қатынас орнады. Алайда 1103—1117 жылдары Владимир Монамах князь өз жасағымен бірнеше рет жорық жасап, қыпшақтарды Солтүстік Кавказ, Еділ-Жайық, Дон бойына ығысуға мәжбүр етті.

Киев Русіне Византия мәдениеті зор әсер етті. Әдебиет, негізінен, дін саласында дамып, грек, көне еврей, араб тілдерінен көптеген

кітаптар, эпостар аударылды. Төл әдебиет те дамыды. “Бағзы замандар жылнамасы” — орта ғасырлардағы Еуропа шежірелері ішіндегі ең елеулі шығармалардың бірі. Сәулет және бейнелеу өнерлері өз бастауларын ежелгі шығыс славян тайпаларынан алғанымен, саяси-мәдени байланыстар нәтижесінде Византия, Солтүстік Еуропа, Орталық Азия, Таяу Шығыс елдерінен көптеген үлгілер қабылданды. Киев Русі гүлденген дәуірде орыс шеберлері тас құрылыстар, мозаика, фреска, икона жасау, кітап миниатюрасы өнерлерін игерді. Христиан діні кіргеннен кейін толып жатқан ғибадатханалар салынды. Олардың ішіндегі көрнектілері Киевтегі София соборы (XI ғ.), Десятинная шіркеуі (XI ғ.), Черниговтағы (XI ғ.) т.б. болды.

Мономахтың Киевке келуі.
XVI ғасыр миниатюрасы

София соборы (XI ғ.), Десятинная шіркеуі (XI ғ.), Черниговтағы Спаск-Преображенский соборы

Киев Русінде христиан дінінің қабылдануы. Княгиня Ольга ежелгі орыс мемлекетін 945—960 жылдары басқарды. Русь мемлекетінде христиан дінін алғашқылардың бірі ретінде қабылдаған билеуші. Ольга 957 жылы Константинополь қаласында шоқынады. Княгиня Ольганың Константинополь қаласына келуін Византия императоры Константин Багрянородный “Рәсімдік туралы” атты шығармасында жазып кеткен.

Владимир Святославович (980—1015) христиан дінін Византиядан қабылдауды ұйғарады. Сөйтіп, 988 жылы діни реформа жасап, христиан дінін қабылдайды. Бұл Киев Русінің халықаралық беделін өсірді. Князь Византиядан білімді дінбасыларын шақырып, шіркеу мектептерін ашады. Барлық пұткатабынушылық дәстүрлеріне тыйым салады. Христиан діні князь билігін нығайтуға мүмкіндік береді.

Князь шіркеу казынасына табысының оннан бір бөлігін беріп отырды. Шіркеудің өз соты, заңы болды.

Христиан діні Ежелгі Русьтегі феодалдық шаруашылықтың дамуына ықпал етті. Себебі шіркеу князьдермен қатар ірі жер иеленушілерге айналды. Христиан діні ортақ ой-сана қалыптастырып

князьдердің билігін күшейтті. Славяндардың бірлігін қалыптастырды. Христиан дінінің мәдени өмірге де қолайлы ықпалы болды. Мысалы, 1037 жылы Ярослав Киевте София соборын салдырды.

Славян алфавитінің қалыптасуына да Византия мемлекетінің ықпалы болды.

Ойлан

Мәтін бойынша Ольганың Константинопольге сапарының мақсатын анықта.

“Орыс шындығы”. Қоғамдық қарым-қатынастар “Орыс шындығы” деп аталатын заңмен және өзге құқықтық актілермен реттелді. Бұл заң жинағында Ежелгі Русьтегі құқықтық, мұралық, сауда құқықтарының баптары орын алған. Заң жинағының ежелгі түпнұсқасы сақталмаған, тек кейінгі нұсқасы ғана жеткен. “Орыс шындығы” ежелгі германдықтардың заңдарына ұқсас. “Орыс шындығы” заңдар жинағын Ярослав Мудрыйдың есімімен байланыстырады.

Заңдар жинағының қысқаша нұсқасы 43 баптан тұрады. Бұл жерде кек алу дәстүрлері, әлеуметтік сатылар бойынша айыппұл төлеу туралы баптар болған. Екінші бөлігінде қоғамның жоғарғы тобына қатысты құқықтық баптар көрініс берді. “Орыс шындығының” кеңейтілген нұсқасы Ярослав Владимирович және Владимир Мономах жарғыларынан тұрады. Бұл нұсқа XII ғасырда жазылған.

Ярослав Мудрыйдың билігі. 1019—1054 жылдары Ярослав Мудрый билік құрып, Киев Русінің нығаюына ықпал етті, мәдениетінің дамуына жағдай жасады. Монастырьлар жанынан мектептер ашты, сәулет өнерін дамытты. Ярослав Мудрый тұсында Батыс Еуропа елдерінің билеушілерімен әулеттік некенің негізі қаланды. Ярослав өзі швед королінің қызына үйленсе, қызын француз короліне берді, баласын Византия императорының қызына үйлендірді.

Ежелгі Киев Русінде мұрагерлік жолмен билейтін князь тұрды. Киев князіне өзге князьдік басшылары бағынды. Князь қолында заңдық, соттық және жоғарғы әскери билік болды. Князь билігі *вече* деп аталатын халық жиналысымен шектеліп отырды. Мемлекетті князь *вече* көмегімен басқарды. Жасак басшыларының ішіндегі беделділері *дума* деп аталатын тұрақты кеңестің мүшесі болды. Кейін олар *бояр* деп атала бастады.

Ізден

Ярослав Мудрый Киев Русінің нығаюына қандай жағдай жасады?

Князьдің табыс көзі әртүрлі болды. X—XI ғасырларда князь казынасы салық арқылы толықтырылып отырды, XI—XII ғасырларда ірі жер иелігінің пайда болуымен рентаның түрі көбейді. Князьдің өзі ірі жер иеленуші еді. Князь ауласы мемлекетті басқару салалары шоғырланған орталыққа айналды. Қаланы XI ғасырда ірі жер иеленушіден қалыптасқан қала аukatтылары басқарды. Қалада көпестердің рөлі де айрықша еді. Қолөнершілер де қала тұрғындары болды, олар *басыбайлылар* және *еріктілер* болып бөлінді.

Киев Русіндегі христиан шіркеуінің басында Константинополь патриархы тағайындаған митрополит тұрды. Митрополитке епископтар бағынды.

Анықта

“Орыс шындығы” дерегінен тағы қандай мәліметтерді білуге болады?

Біліміңді тексер

1. Рюрик әулеті билікке қалай келді?
2. Византия мәдениеті Киев Русіне қандай ықпал жасады?
3. Хрестоматиядағы “Орыс шындығы” құжатының мәтінін пайдалана отырып, Киев Русіндегі қоғамдық қатынастарды сипаттап көр.

ФЕОДАЛИЗМ

§ 5. ФЕОДАЛДЫҚ ШАРУАШЫЛЫҚ

Бұл сабақта:

- феодалдық шаруашылықтың ерекшеліктерін сипаттаймыз;
- ортағасырлық замоктармен танысамыз;
- жер иелену жүйесінің құрылымын анықтаймыз.

Тірек сөздер

Феод
Оброк
Барщина
Замок
Вилла

Феодалдық құрылыстың сипаты. Феодализм — лат. *феод ірі жер иелігі* деген сөзінен шыққан. Ірі жер иелігінің иесін *феодал* деп атады. *Жердің негізгі байлық көзіне айналуы* феодализмнің ең басты белгісі болды. Батыс Еуропаның көптеген елдерінде феодалдық қатынастардың қалыптасу үдерісі IX—XI ғасырларда аяқталды. Италияда, Францияда феодалдық құрылым, негізінен, X ғасырда аяқталса, Англия мен Византияда бұл үдеріс XI ғасырдың аяғында, ал Германияда XII ғасырдың басында орнықты. Шаруалар жер иеленушіге бағынышты болды. Себебі жер шаруаға белгілі бір шарттың негізінде берілді. Шаруаны феодалдық рента арқылы қанады. Феодализмнің алғашқы кезеңінде рентаның 2 түрі — *оброк* (азық-түлік рентасы), *барщина* (еңбекпен өтеу рентасы) болды. Кейінгі феодализм кезеңінде ақшалай рента қосылды. Феодализмнің алғашқы

сатысында *натуралды шаруашылық* үстемдік етті. Натуралды шаруашылық өз қажеттілігін азық-түліктер мен бұйымдарды өздері өндірумен сипатталады.

Ойлан

Феодалдық экономика ерекшеліктері неде?

Ортағасырлық замоктар. X—XI ғасырларда Еуропада *замоктар* көптеп пайда болды. Ол феодалдың *саяси, соттық, әкімшілік, әскери* билігінің орталығы болды. *Замок* (бекініс) — феодалдың тұрағы, бір жағынан сыртқы жаулардан, көрші феодалдардан, көтеріліске шыққан шаруалардан қорғанатын қорғаны болды.

Замок феодалға жақын маңдағы аумақтарға үстемдік жүргізіп, тұрғындарын бағыныштылықта ұстауға мүмкіндік берді. Көптеген замоктар арабтардың, нормандардың, венгрлердің шапқыншылықтарынан қорғану үшін салынды. Замоктар, әдетте, орманды төбелерге, төңіректі бақылауға мүмкіндік беретін және дұшпаннан қорғануға ыңғайлы, өзендердің биік жағалауына тұрғызылды. Хғасырларда замоктар екіқабатты ағаш мұнаралар еді. Мұнаның жоғарғы қабатын феодал иеленсе, төменгі қабатын жасак пен қызметшілер иеленді. Көпқабатты мұнара *донжон* деп аталды. Мұнаралардың ең төменгі қабаты түрменін релін атқарды. Замок ортасында феодал мен оның отбасы қауіптен қорғанатын орын болды.

Ортағасырлық еуропалық замок

Феодализм кезеңіндегі жер иеліктері. *Вотчина* — феодализм тұсындағы қожалық, оның құрамына жер иелігі, құрылыс орындары құрал-жабдықтар және бағынышты шаруалар кірді. Вотчина — иелеріне табыс алып келетін, қосымша табыс алуды (феодалдық рентаны) іске асыратын ұйым ретінде қарастырылды. Феодалдық вотчинадағы жер, әдетте, екі бөлікке бөлінді. Біріншісі — қожаның жері немесе *домен* (лат. *dominus* — *қожа*), екіншісі — тәуелді шаруалардың пайдалануындағы міндеттемелер өтелетін бөліктерден құралған жер болып саналды.

Феодалдық жер иелену — феодал бағыныштылық қатынастардың қалыптасуына алып келді. Жері аз феодал жері көп феодалдан жер алып, оған бағынышты болды. Жер беруші феодал *сеньор* деп аталды. Инвеститура салтанатты шеру барысында берілді. Бағыныштылыққа түскен адам адалдық антын берді.

Анықта

Феодалдық құрылыс өзіне дейінгі құрылысқа қарағанда не себепті озық болды?

Білімді тексер

1. *Феодал* сөзінің мағынасын түсіндіре аласың ба?
2. Рента дегеніміз не? Рентаның қандай түрлері бар?
3. Батыс Еуропада замок қашан пайда болған?

§6. ФЕОДАЛДЫҚ ҚОҒАМ

Бұл сабақта:

- ортағасырлық қоғамның әлеуметтік құрылымын сипаттаймыз;
- феодалдар мен шаруалардың өзара қатынасын анықтаймыз.

Тірек сөздер

Сеньор
Вассал
Дін иелері
Рыцарьлар
Шаруалар

Ортағасырлық қоғам сипаты. Ортағасырлық қоғам феодалдық қоғам деп аталды. Қоғамның жоғарғы тобы феодалдар еді, олардың қолында жер иелігі болды. Феодалдар шыққан тегі мен байлығы жағынан тең болған жоқ, деңгейлік сатыларға бөлінді. Ең жоғарғы сатыда бүкіл мемлекеттік жердің иесі король тұрды. Ол өзіне жақын адамдарға жер үлестіріп, олардың *сеньорына*, ал корольдан жер үлесін алғандар *вассалға (бағынышты)* айналды. Мұндай қоғамдық қатынастар *вассалитет*, бағыныштылық сатысы деп аталды.

Иерархияның басында *король* тұрды. Ол феодалдардың сеньоры, феодалдық бағыныштылық сатысының басшысы еді. Сатының корольдан кейінгі баспалдағын ірі аксүйек және дін феодалдар иеленді де,

көп жағдайда, жерді корольдан алып отырды. Бұлар атағы бар, титулданған аксүйектер: герцогтер, графтар, архиепископтар, епископтар және ірі монастырьлардың аббаттары болды. Сөз жүзінде корольға бағынышты болғанымен бұл вассалдар іс жүзінде тәуелсіз еді. Себебі соғыс жүргізді, ақша шығарды, кейбір жағдайларда өз иеліктерінде жоғарғы соттық билікті де атқарды. Олардың вассалдары-бағыныштылары — ірі жер иеленуші барондар бір саты төмен тұрғанымен, өз иеліктерінде саяси билікті қолына жинақтады. Барондардан төменгі сатыда ұсақ феодалдар — рыцарьлар тұрды. Рыцарьлар үстемдік етуші топтың ең төменгі сатысын иеленді. Вассалдар тікелей өз сеньорына ғана бағынды.

Ойлан

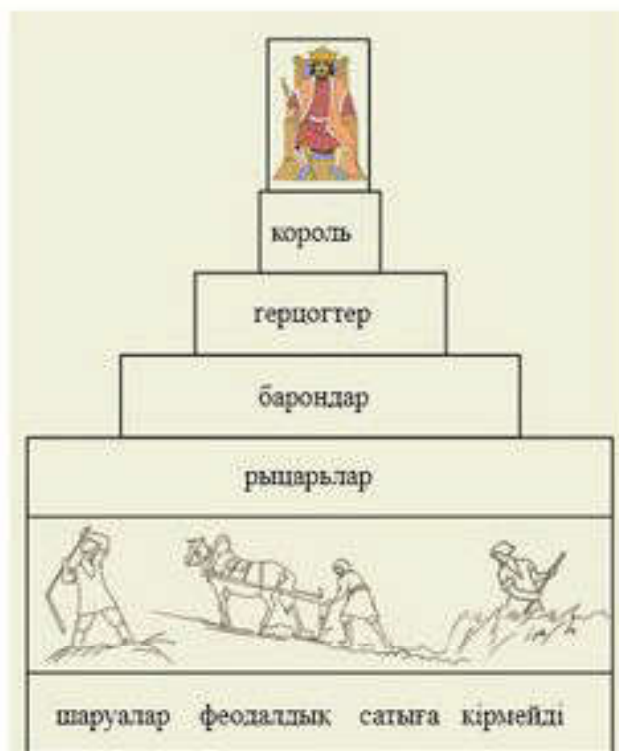
Сеньормен вассалдың арасында қандай міндеттемелер болды?

Ортағасырлық сословиелер. Ортағасырлық қоғам үш сословиенен *дін иелері, рыцарьлар және шаруалардан* тұрды.

Ортағасырлық қоғамның ең жоғарғы тобын *дін иелері* қалыптастырды. Дін иелері орта ғасырлар кезеңінің басында Еуропа христианданған кезде пайда болды. Дін иелерінің негізгі міндеті құдайға сиыну және дін жоралғыларды жасау болды. Дін иесі қатарына *епископ* қабылдап, *дін лауазым* берді.

Дін иелерінің қатарында *монахтар-сотылар* болды.

Ортағасырлық Еуропаның келесі үстемдік етуші тобы — *феодалдар*. Барлық феодалдар *рыцарьлар салт атты жасауындер* деп есептелді. Рыцарьлар үнемі соғысып жүрді. Үстіне болаттан тоқылған сауыт, басына үшкір дулыға киді, қолына өз әулетінің елтаңбасы бар қалқан ұстады. Ұрыс кезінде рыцарь карсыласын аттан аударып тастауға ұмтылды. Рыцарьлық ереже бойынша ол тек өзінің теңімен ғана жекпе-жекке шықты. Сонымен қатар рыцарь сөзінде тұруға, әйелдерді сыйлауға тиісті еді.

Феодалдық саты

Анықта

Рыцарьлардың ар-намыс кодексі қандай болды?

Орта ғасырлардың кейінгі кезеңінде кәсіпқой әскердің пайда болуымен рыцарьлардың қоғамдағы орны жоғалды. Ортағасырлық шаруалар өзіне де, феодалға да жұмыс істеді. Кейде шаруалар өзі жұмыс істейтін жерге бекітілді. Олардың жерді тастап кетуге құқығы болған жоқ.

Ортағасырлық Еуропадағы шаруалар *қауым* болып өмір сүрді. Шаруа мен феодал бір-біріне тығыз байланысты болды. Феодал шаруанын қорғаны ретінде болса, шаруа феодалға қажетті өнімді өндірді.

Ортағасырлық қалалар пайда болған уақыттан бастап, *қолөнершілер мен көпестер* пайда болды. *Қала сословиелері* уақыт өткен сайын қоғамдық өмірде зор орын ала бастады.

Ойлан

Феодалдар мен шаруалар арасындағы өзара байланыс неден көрінеді?

Біліміңді тексер

1. *Сословие, феодал, сеньор, вассал* сөздерінің мағынасын қалай түсіндіре аласың?
2. Ортағасырлық сословиелерге сипаттама бере аласың ба?
3. Шаруалар қандай міндеттер атқарды?

§ 7. ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРДЫҢ ДАМУЫ

Бұл сабақта:

- ортағасырлық қалалардың қалай пайда болғандығын, даму ерекшелігін анықтаймыз;
- сауда кәсібінің қалай дамып, жүргізілгенін білеміз.

Тірек сөздер

Ратуша
Цех
Коммуналдық қозғалыс
Шедевр

Қаладағы көлөнер. X—XI ғасырларда қажетті мөлшерде жерге иелігі болмағандықтан, көлөнермен айналысуға бет бұрған адамдар жиналған тұтас елді мекендер пайда болды. Осындай қоныстардан кейін қалалар өсті.

Ортағасырлық қалалар сауда жолдарының қиылысында, өзен өткелдері маңында, адамдар шоғырланатын жерлерде пайда болды. Көбіне шағын қалашықтар қорғаныс мақсатында ірі замоктардың қалқасында орналасты. Қаладан пайда түсіп отырғандықтан, феодалдар оларға қорған болды. Көлөнершілермен қатар қалаларға саудагерлер кенінен қоныстанды.

Базар ортағасырлық қаладағы ең басты орын болды. Қала ортасында Ратуша ғимараты тұрды. Қалаға қатысты маңызды мәселелер осы жерде шешілді. Қаладағы басты шіркеу де осы маңда орналасты. Қалалықтар шіркеуге тек қана сыйнуға емес,

маңызды оқиғаны немесе мейрамды атап өтуге, әкімшілік жарлығын тыңдауға, қызмет адамдарын сайлауға да жиналды. Қаладағы бай, құрметті адамдардың үйлері осы алаңға жақын салынды. Әр қаланың өз соты, әкімшілігі болды.

Батыс Еуропада ортағасырлық қалалар Италияда, Францияда, Нидерландыда, Англияда, Германияда, Рейн мен Дунай өзендері бойында пайда болды. XI ғасырда Брюгге, Ипр, Гент, Лилль, Дуэ, Аррас қалаларының шұға өндірумен даңқы шықты және олар Еуропаның көптеген елдерін шұғамен жабдықтады. Ортағасырлық қалалар өзінің сырт көрінісі жөнінен қазіргі қаладан мүлде өзгеше болды. Қалалардың көлемі тым шағын болатын. Әдетте, олардағы тұрғындардың саны 3—5 мың адамнан аспайтын. 80—100 мыңнан астам адамдары бар Париж, Милан, Венеция, Флоренция, Кордова, Севилья сияқты қалалар өте аз болды.

Анықта

Қалалардың феодалдар жерінде орналасуы қаланың дамуына қандай кедергілер келтірді?

Сауда. IX—XI ғасырларда қалалардың тұрғындары ауылшаруашылығынан түпкілікті ажырап кеткен жоқ. Қолөнершілер бастапқы кезде саудамен де айналысты. Кейінірек қалаларда қызметі зат өндіру емес, тауар айырбасы ғана болған жаңа қоғамдық топ — *көпестер* пайда болды. XI—XII ғасырларда көпестер көбіне ішкі саудамен айналысты.

Батыс Еуропадағы ішкі және сыртқы саудада жәрменкелер үлкен рөл атқарды. Жәрменкелерде астық тәрізді өтімді заттар көтерме сауда жолымен сатылатын. Аса ірі жәрменкелер сыртқы сауданы өркендету ісінде үлкен рөл атқарды. XIII—XV ғасырларда еуропалық сауда, негізінен, екі ауданда тоғысты. Соның бірі — Батысеуропалық елдерді Шығыс елдерімен байланыстыратын Жерорта теңізі еді. Бұл саудада араб және византиялық көпестер басты рөл атқарды, ал XII—XIII ғасырларда жетекшілік рөл Генуя, Венеция, Марсель, Барселона көпестерінің қолына көшті.

Орта ғасырлардағы құрылыс

Еуропалық сауданың екінші ауданы Балтық және Солтүстік теңіздері болды. Мұнда балық, тұз, былғары, зығыр, кендір жіп, балауыз, қарамай, кеме жасайтын ағаш, ал XV ғасырдан бастап астық саудасы жүрді.

Тауар-акша қатынасы мен айырбастың бірте-бірте өсе түсуі жекелеген адамдардың, ең алдымен, көпестер мен өсімқорлардың қолында акшалай қордың жинақталуына қолайлы жағдай туғызды.

Ортағасырлық қаладағы ұстаханалар. Батыс Еуропадағы ортағасырлық қолөнерге тән бір ерекшелік — ұстаханалық ұйымдардың болуы. *Цехтар* (ұстаханалар) — нақты бір қаладағы мамандық иелерінің айрықша одақтарға бірігуі. Ұстаханаға біріккен қолөнершілер тікелей өндірушілерге және өндіріс құрадарының меншік иелеріне айналды. Олардың әрқайсысы жекеменшік шеберханаларында өз аспаптарымен, өз шикізатымен жұмыс істеді.

Ұстаханада шебер, көмекші шебер және шәкірттер әртүрлі сатыларда тұратын. Ұстахана мүшесі болғысы келгендер оның төменгі екі сатысынан өтуге міндетті болды. Шәкірттің көмекші шеберге, одан шебер дәрежесіне көтерілуі үшін бірнеше жылдар қажет болды. Шебер атану үшін қиын сынақтан өту керек еді. Ұстахананың бас шеберлігінен үміткер шебер өз кәсібінің қырсырын жетік меңгергендігіне дәлел бола алатындай бұйым жасап ұсынды. Бұл үлгілі бұйым *қайталанбас туынды* деп аталды. Ұстахана мүшелері өндірген бұйымның кедергісіз өтуін және сапасын қадағалады. Осы мақсатпен ұстаханалық жарғылар қабылданды.

Ойлан

Ортағасырлық қалалардың бой көтеруіне не қажет болды?

X—XIII ғасырларда Батыс Еуропаның қалалары өз еркіндігі үшін күресті. Бұл *коммуналдық қозғалыс* деп аталды.

Біліміңді тексер

1. Ортағасырлық қалалардың пайда болуының алғышарттарын көрсет.
2. Қолөнершілер цехтарға қандай мақсатпен бірікті?
3. Коммуналдық қозғалыс дегеніміз не?

ИСЛАМ ТАРИХЫ

§8. VII—XIII ҒАСЫРЛАР АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ИСЛАМНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Ислам дінінің пайда болуы. Арабия түбегі ежелгі өркеніет ошақтары — Египет, Алдыңғы Азия (Палестина мен Сирия жерлері) және Қосөзеннің ортасында жатты. Осы дамыған елдерді өзара байланыстырған сауда жолдары Арабия далалары арқылы өтті. Сондықтан көшпелі малшаруашылығымен айналысатын арабтар (бәдеунлер) саудамен де айналысты. Исламға дейінгі дәуірде арабтар *пұтқа табынушы* халық болды. Олар Күн, Ай, жұлдыздар және басқа да табиғат күштеріне табынды.

610 жылы Мұхаммед пайғамбар жаңа дін — исламды жариялады. Ислам діні кедейлерге, жетім-жесірлерге қамқорлық жасауға, мейірімді, рақымды болуға шақырды. Құлдарды еркіндікке жіберуді Аллаға жағымды іс деп жариялады. Сондықтан да Меккенің қарапайым халқы, кедей-кепшіктері ислам дінін қуанышпен қабылдап, олардың арасынан жаңа дінге өтушілер күн санап көбейе берді. Меккелік пұтқа табынушылар тарапынан қанша қуғын-сүргін көрсе де, Мұхаммед пайғамбар және алғашқы мұсылмандар өз сенімінен бас тартпады.

Бұл сабақта:

- ислам дінінің пайда болуының алғышарттарын анықтаймыз;
- Араб халифатының қалыптасуын білеміз;
- ислам дінінің арабтар арасында жеңіске жетуін және оның себептерін анықтаймыз;
- Араб халифатының басқару жүйесін сипаттаймыз.

Тірек сөздер

Ислам
Хижра
Мұсылмандар
Халифат

Ойлан

Не себептен ислам дінін Меккенің бай көпестері қабылдағысы келмеді, ал қарапайым халық, кедей-кепшіктер жақсы қабылдады?

622 жылы Мекке мұсылмандары Медине қаласына қоныс аударды. Осы жыл кейіннен мұсылман елдерінде жаңа жыл санаудың

негізі болды. Бұл жыл санау *хижра* деп аталады. Мұхаммед пайғамбар қалаға келгеннен кейін, ислам діні арқылы Медине тұрғындарының ауызбіршілігіне қол жеткізді. Ислам діні ең алғаш рет осы қалада үстемдікке жетті.

Медине қаласында алғашқы мұсылмандық қауым — *умма* пайда болды. Араб мемлекеті *умма* негізінде қалыптасты. Медине қаласы Араб мемлекетінің алғашқы астанасы болды.

630 жылдан бастап Мекке мұсылман қаласына айналды да, араб тайпалары бірінен кейін бірі ислам дінін қабылдап жатты. Сөйтіп, бұрын тайпа-тайпа болып бір-бірімен жауласып келген арабтар бір дінге, бір қауымға бірікті.

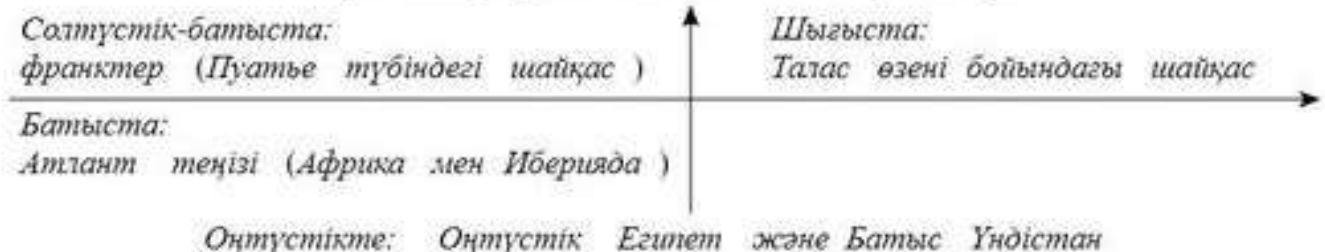
Араб халифатының қалыптасуы. Мұхаммед пайғамбар қайтыс болғаннан кейін (632), ислам мемлекетін *халифтер* басқарды. Халиф сөзі *ізбасар* деген мағына береді, яғни халифтер Мұхаммед пайғамбардың ісін әрі қарай жалғастырушы ізбасарлары болды. Халифтер басқарған жалпы арабтық мемлекет *Араб халифаты* деп аталды.

Халифтер мемлекеттің іргесін бекітіп, мұсылман мемлекетінің шегарасын кеңейте бастады. Ерте кезеңдерде ұсақ мемлекеттер дербестігін ұзақ сақтап тұра алмаған. Мұндай ұсақ мемлекетті көрші жатқан империялық мемлекеттер өздеріне бағындыратын болған. Сондықтан енді ғана қалыптасқан жас араб мемлекеті өз шегараларын кеңейтіп, қуатты мемлекетке айналуға тиіс болды.

VII ғасырдың аяғы — VIII ғасырдың басында арабтар Солтүстік Африка жерлерін, Гибралтар бұғазы арқылы өтіп, Испанияны жаулап алды. Сонымен қатар Орта Азиядағы Мәуереннахр (Әмудария мен Сырдария өзендері аралығындағы жер) жерін басып алды.

Ғалымдардың көрсетуі бойынша, Сырдариядан солтүстікке қарай жатқан жерлерді басып алу арабтардың жоспарында болмаған. Өйткені олар түркілердің жауынгерлік рухы арабтардан кем түспейтіндігін түсінді. 751 жылы Талас өзені маңында арабтар мен түркілердің бірлескен қолы Қытай (Тан) әскеріне қуатты соққы берді.

Араб әскерлерінің жеткен шеткі нүктелері

Анықта

Осы сызбаға қарап, қосымша дереккөздерді пайдалана отырып араб жаулаушылықтарының картасын жаса.

Ойлан

Неліктен жас араб мемлекеті көрші елдерге жаулаушылық соғыстарын жүргізді?

Бастапқыда тек арабтардың мемлекеті болған Халифат жаулаушылықтар нәтижесінде құрамына әртүрлі халықтар мен аймақтар кірген алып *империяға* айналды.

Араб халифатының басқару жүйесі. Тақуа халифтер тұсында мемлекеттің әкімшілік-басқару жүйесі қалыптаспады. Олар елді тек өз беделімен басқарған болатын. Сондықтан халифаттың басқару жүйесі тек 661—750 жылдары билік құрған *Омейя* әулеті тұсында қалыптасты. Омейялар тұсында әулеттік билік пайда болды. Яғни, елді тек Омейя әулетінің өкілдері мұрагерлікпен басқаратын болды. Мұндай билікті *монархия* деп атайды. Ортағасырлық мемлекеттердің барлығы Батыста да, Шығыста да монархия түрінде болды.

Омейя әулеті басқарған Араб халифаты орта ғасырлардағы ең ірі мемлекет болды. Бірақ ұзақ жылдарға созылған ішкі қайшылықтар Араб халифатын әлсіретті. 750 жылы Әбу Мүслим бастаған көтерілістің нәтижесінде Омейя әулеті билік басынан қуылып, оның орнына *Аббас әулеті* (750—1258) келді. Аббасилер халифатын астанасы Бағдат қаласының атымен *Бағдат халифаты* деп те атайды. Бұл әулеттің билігі тұсында халифаттың шаруашылығы және мәдениеті барынша шарықтап дамыды. Аббасилер халифатын 1258 жылы монғол әскері басып алды. Бес ғасырдан аса өмір сүрген Араб халифаты өмір сүруін тоқтатты.

Есте сақта!

Бәдеуилер — малшаруашылығымен айналысатын көшпелі арабтар.

Пұтқатабынушылық — табиғат күштеріне табынатын ежелгі діни наным-сенім.

Монархия — жоғарғы мемлекеттік билік бір адамның қолында болатын басқарудың түрі.

Империя — монархиялық мемлекет. Империя жаулап алу соғыстарының нәтижесінде әртүрлі халықтарды бір мемлекеттің қол астына біріктіреді.

Мұсылмандар — ислам дінін ұстанушылар.

Хижра — араб тілінен аударғанда “қоныс аудару” деген мағынаны береді. Мұсылман халықтары арасында жыл санау жүйесінің басы.

Біліміңді тексер

1. Бәдеуилер кімдер және олар қандай шаруашылықпен айналысты?
2. Хижра түсінігіне сипаттама беріп, оның исламдағы маңызын анықтап көр.
3. Халифаттың саяси басқару жүйесі қандай болды?
4. Араб жаулаушылықтары қандай бағыттарда жүргізілді?

§9. ИСЛАМ МӘДЕНИЕТІНІҢ “АЛТЫН ҒАСЫРЫ”

Бұл сабақта:

- исламның Шығыс мәдениетінің дамуына ықпалын анықтаймыз;
- ислам мәдениетінің ерекшеліктерін сипаттаймыз;
- Шығыс ойшылдарының жетістіктерін анықтаймыз.

Тірек сөздер

Дін
Мәдениет
Өркениет
Білім
Ғылым
Философия
Әдебиет

Исламның Шығыс мәдениетіне ықпалы. Араб халифаты ыдырап кеткенімен, халифаттың құрамында болған халықтар бұрынғысынша ислам дінін ұстана берді.

Ислам дінінің қарқынды түрде таралуы халифат мәдениетінің сол дәуірдегі озық мәдениет болуымен де байланысты болды. Араб мәдениетінің дамуына ислам дінінің ғылым-білімге ерекше жағдай жасауы ықпал етті. Ислам діні *адамның ең басты көркі білім* деп жариялады, білім алу әрбір мұсылманның міндеті деп есептелді. Білім беру ісінің дамып, кітап қорларының жинақталуына халифтер де ықпал етті. Мысалы, халиф әл-Әзиздің (туған жылы белгісіз — 996 ж. қайтыс болған) 120—160 мың томдық қоры бар кітапханасы болған. Мұсылман билеушілерінің тағы бір ерекшелігі — олар ғылыми жетістіктерді жинауға, алғашқы ғылыми саяхаттарды ұйымдастыруға, сарайда ғылым мен өнер адамдарының шоғырлануына жағдай жасады. Осындай саясаттың арқасында Араб

халифатының түрлі аймақтарында мәдени ошақтар, білім орындары көптеп ашыла бастады. Бағдат қаласында “*Даналық үйі*” (қазіргі тілмен айтқанда — Академия) ашылып, үлкен кітапхана жұмыс істеді. Даналық үйіне Халифаттың түкпір-түкпірінен ғалымдар шақыртылды.

Ислам мәдениетінің тағы бір ерекшелігі — ол ғылыммен тығыз байланысты дамыды. IX—XI ғасырларда мұсылман елдерінде философия, математика, астрономия, тарихнама, лингвистика (тіл білімі), химия, фармакология (дәрі-дәрмек жасау) барынша дамыды.

Араб математиктері мен астрономдарының еңбектерін орта-ғасырлық Еуропа ғалымдары басшылыққа алды. Еуропалықтар арабтардан карталар сызуды, тұсбағар мен глобусты пайдалануды үйренді. Ибн Спнаның (Еуропада Авиценна деген апен белгілі) латын тіліне аударылған медицина жөніндегі шығармалары XVII ғасырға дейін Еуропа дәрігерлерінің қолдан тастамайтын

кітабы (қойын кітабы) болды. Еуропалықтар халифат елдерінің мәдениетімен, негізінен, арабтар жаулап алған Испания арқылы танысты. Араб жиһанкездері халифаттың барлық аймақтарына сапар шегіп, көптеген жағрафиялық еңбектер жазды, сол аймақтардың, теңіздердің карталарын жасады. Араб тарихшысы әрі географы әл-Масуди “Замана тарихы” атты 30 томдық тарихи-географиялық энциклопедия жазды.

Шығыс ойшылдары. Ұлы ойшылдар әл-Фараби, Ибн Сина, әл-Киндилер ежелгі грек философтарының еңбектерін араб тіліне аударып, оларға түсіндірмелер жазды, осы негізде араб-мұсылман философиясы қалыптасты.

Отырардан шыққан атақты жерлесіміз Әбу Насыр әл-Фараби (870—950) араб-мұсылман мәдениетінің ірі өкілі болды. Араб философиясының негізін қалаған ол әрі энциклопедист-ғалым еді. Әл-Фараби астрономияны, логиканы, музыка теориясын, математиканы, әлеуметтану (қоғамтану) мен этиканы, медицина мен психологияны, философия мен құқықты зерттеді. Шығыста оны “Екінші ұстаз” деп атап кетті.

Қазақ даласының перзенті әл-Фараби, шын мәнінде, әлемдік деңгейдегі ғалым болды. Ол өзінің шығармаларында араб, парсы, грек, үнді мәдениеті мен түркі мәдениетінің жетістіктерін өзара ұштастырды. Әл-Фарабидің ықпалымен Ибн Синаның, Ибн Рушдтың, Омар Хайямның, Роджер Бэконның, Леонардо да Винчидің және өзге де ойшылдардың дүниетанымы қалыптасты.

Анықта

Хрестоматиядан әл-Фарабидің “Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері” атты шығармасымен танысып, оның маңызын бағала.

Қазақстан жерінде де араб-мұсылман мәдениеті ерекше гүлденіп, дамыды. Ортағасырлық мұсылмандық өркениеттің ірі өкілдері — Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұни, Ахмет Ясауи, Ахмет Ілгүнеки болып табылады. XI ғасырда өмір сүрген Жүсіп Баласағұни өз шығармасында адамның қоғамдағы орны мен қызметін түсінуге ұмтылып, мінсіз қоғам жайындағы өзінің биік философиялық мұраттарын дүниеге келтірді. Оның “Құтты білік” (“Құдатғу біліг”) атты дастаны — түркі тілінде жазылған өмірлік ақыл-ойдың ескерткіші .

Таным

Жүсіп Баласағұни өз шығармасын араб тілінде емес, ана тілінде жазған алғашқы түркі ғұламасы болды.

Дастанда ақыл-парасат, білімділік сияқты құндылықтар барлық ізгі қасиеттерден жоғары қойылады. Орталық Азиядағы мұсылмандық өркениеттің тағы бір көрнекті өкілі — жерлесіміз Махмұт Қашқари. Оның бізге дейін жеткен басты шығармасы — “Диуани лұғат ат-түрк” (“Түркі сөздерінің сөздігі”) болып табылады. Еңбектен түркі тайпаларының орналасу географиясы, халықтың салт-дәстүрлері, фольклоры туралы да көп мәлімет аламыз.

Түркі даласының төл перзенті ұлы бабамыз Қожа Ахмет Ясауи — қазақ халқының байырғы мәдениетінің тарихында айрықша орны бар ерекше тұлға, ислам дінінің жанашыры әрі насихатшысы, сопылық ілімнің көрнекті өкілі. Туған жері — қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысының Сайрам ауданы. Сопылықтың түркілік мектебін қалыптастырған Ахмет Ясауи өз шығармасында адамгершілік пен имандылықты ту етті. Бүкіл күш-қайратын ізгілік жолына арнап, бүкіл түркі жұртын татулыққа, тазалыққа үндеді. XII ғасырда жазылған Қожа Ахмет Ясауидің “Диуани хикметі” (“Даналық кітабы”) — оғыз-қыпшақ тілінде жазылған әдеби төл туынды. Өз хикметтерінде Ясауи тек қана ақиқатты жырлап, ислам дінінің өлмейтін-өшпейтін құндылықтары н дәріптеді.

Ізден

Ислам мәдениетінің түркілерден шыққан өкілдерінің шығармаларына қандай баға берер едің? Қосымша дереккөздер арқылы білімдеріңді толықтыра отырып, түркілік мұсылман ғұламаларының еңбектері бойынша топта жобалық жұмыс дайындаңдар.

VIII—XII ғасырлар арасында араб-мұсылман мәдениеті ерекше гүлденді, сондықтан тарихта осы дәуірді ислам мәдениетінің “*алтын ғасыры*” деп атайды.

Есте сақта!

Даналық үйі — Бағдатта ашылған білім-ғылым ордасы.

Екінші ұстаз — әл-Фарабиге берілген атақ.

Алтын ғасыр — араб-мұсылман мәдениетінің ерекше гүлденген дәуірі.

Сопылық — ислам дінінің бір бағыты, оны ұстанушылар ерекше тақуа болуды насихаттайды.

Біліміңді тексер

1. Ислам діні ғылым-білімге қалай қарады?
2. Араб халифатында қандай ғылым түрлері дамыды?
3. Ислам мәдениетін кімдер жасады?

бөлім

ДАМЫҒАН ОРТА ҒАСЫРЛАР

КРЕСТ ЖОРЫҚТАРЫ

§10. КРЕСТ ЖОРЫҚТАРЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІ, БАРЫСЫ МЕН САЛДАРЫ

Бұл сабақта:

- крест жорықтары туралы білеміз;
- крест жорықтарының қашан болғанын және шынайы себептерін анықтаймыз.

Тірек сөздер

Саллах-ад-дин
Рим Папасы
II Урбан
Иерусалим
Кресшілер

Крест жорықтарының негізгі себептері қандай болды? 1095 жылдан 1292 жылға дейін еуропалық рыцарьлардың Шығыстағы мұсылман елдеріне қарсы басқыншылық жорықтары орын алды. Бұл соғыстар “кресшілер жорықтары” деген атқа ие болды. Крест жорықтары батысеуропалық рыцарьлардың Жерорта теңізінің шығысындағы елдерге қарсы бағытталған әскери-отаршылдық басқыншылығы еді. Рим Папасы өз биліктерін Шығыс елдеріне де орнатуды аңсады. Олар Шығысқа жорық Римге православие шіркеуін бағындыруға көмектеседі деп үміттенді.

Крест жорықтарының барысы. 1095 жылы Оңтүстік Франциядағы Клермон деген қалада шіркеулік собор шақырылды. Рим Папасы II Урбан жиналғандарды қолға қару

алып, “Қасиетті жерді” жаулап алған селжүктерге қарсы крест жорығына шақырды.

Ойлан

Крест жорықтарының себебі неде?

Папаның үндеуін рыцарьлар, герцогтер, графтар мен корольдар қабыл алды. Соңғы жылдардағы жұтқа байланысты елдегі қиын жағдайдан аман қалуды ойлаған шаруалар да үндеуді қарсы алды. Кресшілермен бірге жорыққа саудагерлер де қатысты. Олар Шығыс тауарларын сатып тез байып алуды ойлады.

Папа үндеуін қабыл алғандар өздерінің қасиетті жерге, христиан жауларына қарсы жорыққа аттанушылар екендігін білдіру үшін киімдеріне қызыл матадан жасалған крест белгісін тігіп алды.

1096 жылғы сәуір айында Франция мен Германияның ондаған мың кедей шаруалары “киелі жерге” аттанды. Олар сойылмен, батпамен, айыр-оракпен, найзамен қаруланды. Оларды Солтүстік Францияның Амьен деген елді мекенінен шыққан тақуа Петр Пустынник (ешқандай дүние-мүлкі жоқ болғандықтан солай аталған) басқарды. Жорықты басқаруда оған кедейленген франциялық рыцарь Бальтер Голяк пен Рейн облысынан шыққан дінбасы Готшалк көмектесті.

Анықта

Бірінші крест жорығы қашан болды? Оған кімдер қатысты?

Кедейлер жасағының аз бөлігі ғана Византияға аман-есен жетті. Император I Алексей Комнин оларды жылы шыраймен қарсы алған болып, Босфор бұғазы арқылы Кіші Азияға өткізіп жіберді. Кіші Азияға басып кірген кресшілерді селжүк түріктерінің әскері толық талқандады.

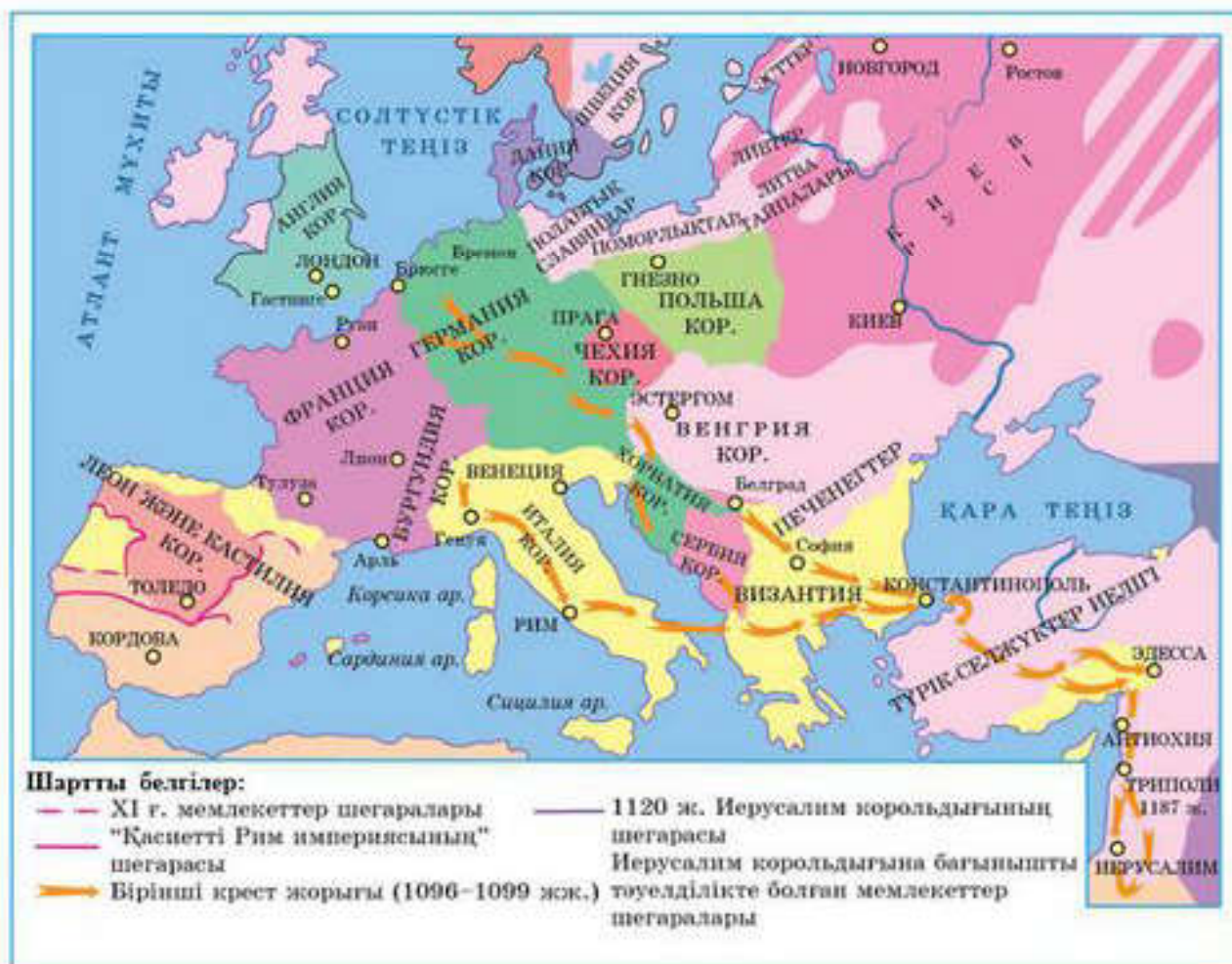
Феодал рыцарьларының бірінші крест жорығы (1096—1099). Кедей шаруалар мен ұсақ рыцарь жасақшылары қырылып жатқан кезде Батыс Еуропа елдерінің феодалдары бастаған, жақсы қаруланған әскері оларға көмекке аттанды. Бұл әскер каражатпен, азық-түлікпен, көлікпен қамтамасыз етілді. Үш топтан тұратын рыцарь әскерінің ортақ қолбасшысы болмады. Жасақтар жорыққа бір мезгілде аттанбады. Жасақтардың бәрі бір жолмен жүрмей, әрқайсысы өзі таңдап алған жолмен аттанды. Біреулері Рейн-Дунай жолымен, екіншілері Адриат теңізі жағалауымен, үшіншілері теңіз жолымен жүріп, Византияның астанасына келді.

Бірінші крест жорығы аяқталған кезде Кіші Азия мен Палестинада кресшілердің төрт мемлекеті болды. Эдесс графтығы, Антиохия князьдігі, Триполи графтығы, Иерусалим корольдығы.

Екінші крест жорығы. XII ғасырда мұсылман елдерінің ынтымағы нығайып, күшейе түсті. Олар енді кресшілер мемлекеттерін ығыстыра бастады. 1144 жылы кресшілердің алғашқы мемлекеті — Эдесса құлады. Католик шіркеуі Батысеуропалықтарды қайтадан крест жорығына шақыра бастады. Француз королі VII Людовик пен неміс императоры III Конрадтың басшылығымен алдыңғы Азияға екінші крест жорығы (1147—1149) басталды.

Кресшілер үшін бұл жорық толық сәтсіздікпен аяқталды.

Салах ад-дин. 1171 жылы Египеттегі билік Салах ад-диннің (1138—1193) қолына көшті. Салах ад-дин кресшілерге қарсы соғыс жариялап, оларды Тивернад маңында талқандады. Салах ад-дин жеңілген қалада кресшілер сияқты қырғын жасамай, құн төлетіп, қала тұрғындарына бостандық берді.

Бірінші крест жорығы

Үшінші крест жорығы. Салах ад-диннің Иерусалимді басып алуы Еуропа феодалдарының үшінші крест жорығын (1189—1192) ұйымдастыруына түрткі болды. Бұл жорыққа Германия императоры I Фридрих Барбаросса (Жиренсақал) басқарған неміс, Англия королі "Арыстан жүректі" I Ричард басқарған ағылшын және Франция королі II Филипп Август басқарған француз рыцарьлары қатысты. Бұл үш мемлекет басшыларының арасында бірлік болмады, керісінше бір-біріне деген қастандық ой басым болды. Үш елдің кресшілері бірікпей, бөлек жолдармен кетті.

Салах ад-дин

Үшінші крест жорығы кресшілерге бұрынғы жағдайды қалпына келтіруге көмектесе алмай, сәтсіз аяқталды.

Төртінші крест жорығы. Рим Папасы Иннокентий феодалдар мен рыцарьларды төртінші крест жорығына шақырды. Бұл үндеу Францияның, Италия мен Германияның феодалдары арасында қолдау тапты. Неміс феодалдары, сонымен қатар Балтық жағалауына да аттанды.

Ойлан

Крест жорықтарының басқыншылық сипатын неден байқауға болады?

Кресшілердің ең бірінші көздегені Египет болатын. Оны басып алса, Иерусалимді қайтарып алу оңай болады деп есептеді. Бірақ Венеция көпестері кресшілерді өз мақсаттарына пайдаланып қалуға тырысты. Олар кресшілерді өздерімен қызу сауда жүргізіп отырған Египетке емес, бәсекелесі Византияға қарай бағыттап, Константинопольге алып келді. Кресшілер қаруын мұсылмандарға емес, византиялық христиандарға қарсы кезеді.

1204 жылғы 9—13 сәуір аралығында 20 мыңдық кресшілер әскері Константинопольға шабуыл жасап, жарты миллион халқы бар қаланы басып алды. Кресшілер үйлер мен шіркеулерді тонап, өнер ескерткіштерін қиратты. Еуропаның ең бай қаласын иемденген кресшілер Византияда өз мемлекетін құрып, Палестинаға бармай қалды. Олардың мемлекеті “Латын империясы” деп аталып, 1261 жылға дейін өмір сүрді.

XIII ғасырдың ортасында Египет билігі мәмлүктердің қолында болатын. Кресшілердің ұсақ мемлекеттері орналасқан Палестинаға қарсы мәмлүктер жорықтар ұйымдастырып отырды. Мәмлүктік Египеттің сыртқы саясатының басты бағыты кресшілерді Сирия, Палестина жерінен қуып шығу еді. Қыпшақ даласынан шыққан мәмлүк мемлекетінің билеушісі Сұлтан Бейбарыс кресшілерге шешуші соңғы жорықтарын ұйымдастырды.

Сұлтан Бейбарыс 1262—1268 жылдар аралығында біртіндеп кресшілердің қамалдарын қиратты. Кресшілерді Таяу Шығыстан қуып шығып, крест жорықтарының дәуірін аяқтады.

Ізден

Сұлтан Бейбарыс пен Мәмлүктер мемлекеті туралы мәліметті Қазақстан тарихы пәнімен байланыстырып толықтыр.

Біліміңді тексер

1. Крест жорықтарының идеологиялық ұйымдастырушысы кім болды?
2. Еуропаның картасынан орта ғасырлардағы әскери отарлау қозғалысының негізгі бағыттарын көрсет.
3. Салах ад-дин кім?
4. Сұлтан Бейбарыс туралы не білесін?

§ 11. КРЕСТ ЖОРЫҚТАРЫНАН КЕЙІНГІ ХРИСТИАНДЫҚ ЕУРОПА МЕН МҰСЫЛМАН ӘЛЕМІ

Бұл сабақта:

- кресшілер мен мұсылмандардың Шығыстағы өзара қарым-қатынастарын сипаттаймыз;
- Батыс пен Шығыс елдері үшін крест жорықтарының салдары мен нәтижесін анықтаймыз.

Тірек сөздер

Кресшілер
Экономика
Саяси жағдай
Селжүктер
Мәмлүктер
Таяу Шығыс

Крест жорықтарының салдары. Крест жорықтары Батыс Еуропа елдері мен католик шіркеуі тарапынан жүргізілген әділетсіз, басқыншылық соғыстар болды. Бұл соғыстар дүниежүзілік өркеннеттің дамуына, Шығыстағы мұсылман елдерінің шаруашылығына, мәдениетіне орны толмас зиян келтірді. Көптеген өнер туындылары, кітаптар мен құнды деректер жойылып кетті. Палестинаның теңіз жағалауындағы қалаларының көпшілігі XIII ғасырдың аяғына қарай қирап қалды.

Дегенмен крест жорықтарының Батыс Еуропа елдерінің экономикасы мен мәдениетінің, саяси өмірінің дамуында маңызы зор болды. Батыс Еуропа халықтары Шығыстан жоғары дәрежеде дамыған мәдениеттің үлгісін үйренді.

Батыс Еуропа халықтары Шығыстың шаруашылықтағы жетістіктерін меңгерді.

Крест жорықтары Батыс Еуропада сауданың, қолөнердің және тауар-ақша қатынастарының дамуына да айтарлықтай әсер етті.

Еуропаның экономикасы мен мәдениетінің дамуына аса зор ықпал еткен крест жорықтары, керісінше мұсылман елдеріне шексіз қасірет алып келді. Жорықтардың салдарынан аймақтың өндіргіш күштері тоқырап қалды. Кресшілер жылдар бойы мұсылман елдерін тонап, Кіші Азия, Сирия, Палестина, Египет қалаларын қиратып, халқын жоқшылыққа ұшыратты. Эдесса (Руха), Кесария, Аскалон сияқты қалалар тоқырауға ұшырады. Экономикалық және мәдени жағынан гүлдеп тұрған Таяу Шығыс орталықтары крест жорықтарының салдарынан жермен-жексен болып жатты.

Мықты бекінген Таяу Шығыс қалаларын алу кресшілерге оңайға соқпады. Сондықтан кресшілер бұл қалаларды қоршауға

Ойлан

Крест жорықтары мұсылман әлеміндегі саяси жағдайды өзгерте алды ма?

Селжүктер. Ортағасырлық миниатюра

алуға мәжбүр болды. Ал мұндай ұзаққа созылған қоршаулар үшін құрылыс ағаштары көптеп қажет болды. Соның салдарынан Таяу Шығыстың көпшілік ормандары жойылып кетті.

Кресшілер жаулап алған Палестина мен Ливанның сауда-қолөнермен айналысатын халқы кресшілер қаупінен тыс болған Египетке көшіп кетті. Бұл Египеттің экономикасының дамуына айтарлықтай оң ықпал еткенімен, Сирия мен Палестинаның мыңжылды қтардан бері келе жатқан өндіріс орталықтарын қиратып тастады.

Ізден

“Крест жорықтарының Таяу Шығыс елдеріне тигізген зардабы” тақырыбында эссе жаз.

Кресшілер мұсылман әлемінің түкпірлеріне ене қойған жоқ болатын. Крест жорықтары тек шегаралық аймақтарға ғана жасалды. Бұл жерлердің өзінде, екі жүз жылдай өмір сүрген кресшілердің кішігірім мемлекеттері аса бір маңызды саяси рөл атқара қойған жоқ. Таяу Шығыста крест жорықтары дәуірінде орын алған саяси өзгерістер, кресшілердің ешқандай қатысуынсыз өздігінен жүріп жатты. Атап айтқанда, осы кезде Таяу және Орта Шығыста Ұлы Селжүк мемлекеті (негізін қалаған қазіргі Қазақстан жерінен шыққан оғыз —

Мәмлүк жауынгері

селжүктер) орныққан болатын. Алайда ол көп ұзамай ыдырап, Египет пен Сирияда фатимилік халифат қалыптасты. Оның да өмірі ұзаққа созылмай, фатимилерден билікті аюбилер тартып алады. Аюбилер — атақты Салах ад-дин негізін қалаған әулет. Аюбилерден кейін билікке мәмлүктер келді. Мәмлүктер — тура мағынасы — “ақ құлдар” — түркілерден, кавказдықтардан шыққан жауынгер құлдар, олар Таяу Шығыста 1250—1517 жылдар аралығында билік құрды. Мәмлүктерден шыққан атақты сұлтандардың бірі тегі қыпшақ руынан шыққан бабамыз Бейбарыс болған болатын. Ол аса дарынды қолбасшы болды.

Оның билігі тұсында Египет экономикасы қауырт дамыды. Қалалар гүлденіп, жаңа мешіттер, сәулет орындары бой көтерді. Бұл кезде қыпшақ даласында Алтын Орда мемлекеті құрылған болатын. 1262 жылы Алтын Орда ханы Берке Бейбарысқа елшісін жіберді. Екі мемлекет арасында достық қатынастар орнап, сауда, діни және мәдени байланыстар дамыды.

Анықта

Хрестоматиядан Усама ибн Мункыздың крест жорықтарына арналған еңбегімен танысып, кресшілердің мұсылман елдеріндегі әрекеттеріне баға беруге тырыс.

Крест жорықтары әлсірей бастаған уақытта монғол шапқыншылықтары басталды. Монғолдар мұсылмандардың қолынан Алдыңғы Азия (Иран, Ирак) жерлерін тартып алғанымен, Египетті ала алмаған болатын. Мәмлүктер Египетті кресшілерден ғана емес, монғолдардан да қорғап қала алды. Кресшілердің мұсылман елдеріндегі билігі ұзаққа созылмады. Көп ұзамай мұсылмандар өз жерлерін кресшілерден толықтай азат етті.

Біліміңді тексер

1. Крест жорықтары мұсылман елдеріне қандай зардаптар алып келді?
2. Кресшілер мемлекеттерінің Таяу Шығыстағы саяси жағдайға ықпалы қандай болды?
3. Крест жорықтары туралы қандай деректерді білесің?
4. Мәмлүк мемлекеті мен Алтын Орда арасындағы байланыстардың мәні неде?

МОҢҒОЛДАР

§12. МОҢҒОЛ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ

Моңғолдардың тарих сахнасына шығуы. Моңғолдар — Амур өзенінің оңтүстік жағалауында, Кіші Хинган тау жоталарының шығысында өмір сүрген тайпалар. Батысында олар түркілермен, оңтүстікте қидандармен көрші болды. X—XI ғасырларда моңғолдар Батысқа қарай жылжи отырып, Халхада үстемдік етіп отырған түркітілді халықтарды ығыстырды. Осы қоныс аударулардың нәтижесінде олар қоғамдық және мәдени деңгейі өздерінен жоғары түркілермен тығыз байланысқа түседі. Бұл моңғолдардың саяси және мәдени жағынан қарқынды дамуына ықпал етеді.

XII ғасырдың аяғы мен XIII ғасырдың басында Моңғолия жерінде княз-бөрігіген тайпасының көсемі Есугей баһадүрдің ұлы *Темучин* билік еткен ірі мемлекет құрылды.

XII ғасырдың соңғы шірегінде Темучин моңғол тайпаларын біріктіру жолындағы саяси күресін бастайды.

20 жылға созылған княз-кескі күрес нәтижесінде Темучин Моңғолияның бүкіл тайпаларын өз қол астына біріктірді.

1206 жылы Онон өзенінің бойында өткен барлық моңғол тайпаларының бас қосқан құрылтайында Темучин Моңғол мемлекетінің ұлы ханы болып сайланады, оған *Шыңғыс хан* деген атақ берілді.

Анықта

Шыңғыс хан құрған Моңғол мемлекетінің саяси жүйесін 49-беттегі сызбаға қарап, хрестоматия материалдары және Қазақстан тарихы пәнінен алған білімдерің арқылы анықта.

Бұл сабақта:

- моңғолдардың орналасқан жерін анықтаймыз;
- Темучиннің моңғолдардың басын біріктіріп, мемлекет құруын білеміз;
- Моңғол мемлекетінің басқару жүйесін сипаттаймыз;
- моңғолдардың жаулаушылық бағыттарын анықтаймыз;
- Моңғол империясының қалай құрылғандығын білеміз.

Тірек сөздер

Моңғолдар
Темучин
Шыңғыс хан
Мемлекет
Жаулаушылық
Империя

Шыңғыс хан

Шыңғыс ханның таңғұттарға және Қытайға қарсы жорығы. Шыңғыс хан монғолдарды біріктіріп біртұтас мемлекет құрып алғаннан кейін, бұл мемлекетті ұлғайтып, империяға айналдыру мақсатын қойды. Осы мақсатпен көрші елдерді жаулап алу соғыстарын бастап кетті. Монғолдардың ең алғашқы соққысы оңтүстіктегі ең қуатты мемлекет — Қытайдың Цзинь империясына қарсы бағытталады. Қытайдың солтүстігінде XII ғасырдың аяғында құрылған Цзинь империясын монғолтектес тайпалардың бірі — чжурчжендер құрған болатын. 1211 жылдың ақпанында

Шыңғыс ханның өзі басқарған монғол әскері Цзиньнің шегаралық бекінісін бұзып өтіп, чжурчжендердің жеріне басып кірді. Монғолдардың Қытайға қарсы соғысы ұзаққа созылды. 1211—1279 жылдар аралығында жүргізілген соғыстардың нәтижесінде бүкіл Қытай жері Монғол империясының құрамына қосылды.

Ізден

Монғолдардың Қазақстан мен Орта Азия жерін жаулап алуын Қазақстан тарихы пәні бойынша еске түсір. Қазақстан тарихы пәні бойынша өткен “Отырар апаты” оқиғасының тарихи мәнін көрсет.

Батудың Батысқа жорығы. 1235 жылы Монғол империясының астанасы Қарақорымда болған құрылтайда Батысқа (Еуропаға) жорық жасау ұйғарылды. Бұл жорықты Жошының ұлы Бату басқарды.

Монғол шапқыншылығы қарсаңында орыс жері жеке князьдіктерге бөлініп жатты. Бытыраңқы князьдіктер Бату әскерлеріне қарсы тұра алмады. 1236—1242 жылдар аралығында болған соғыс барысында монғолдар бүкіл орыс жерін толықтай өзіне қаратты.

? Анықта

Монғолдар неліктен орыс жерін тез арада жаулап алды?

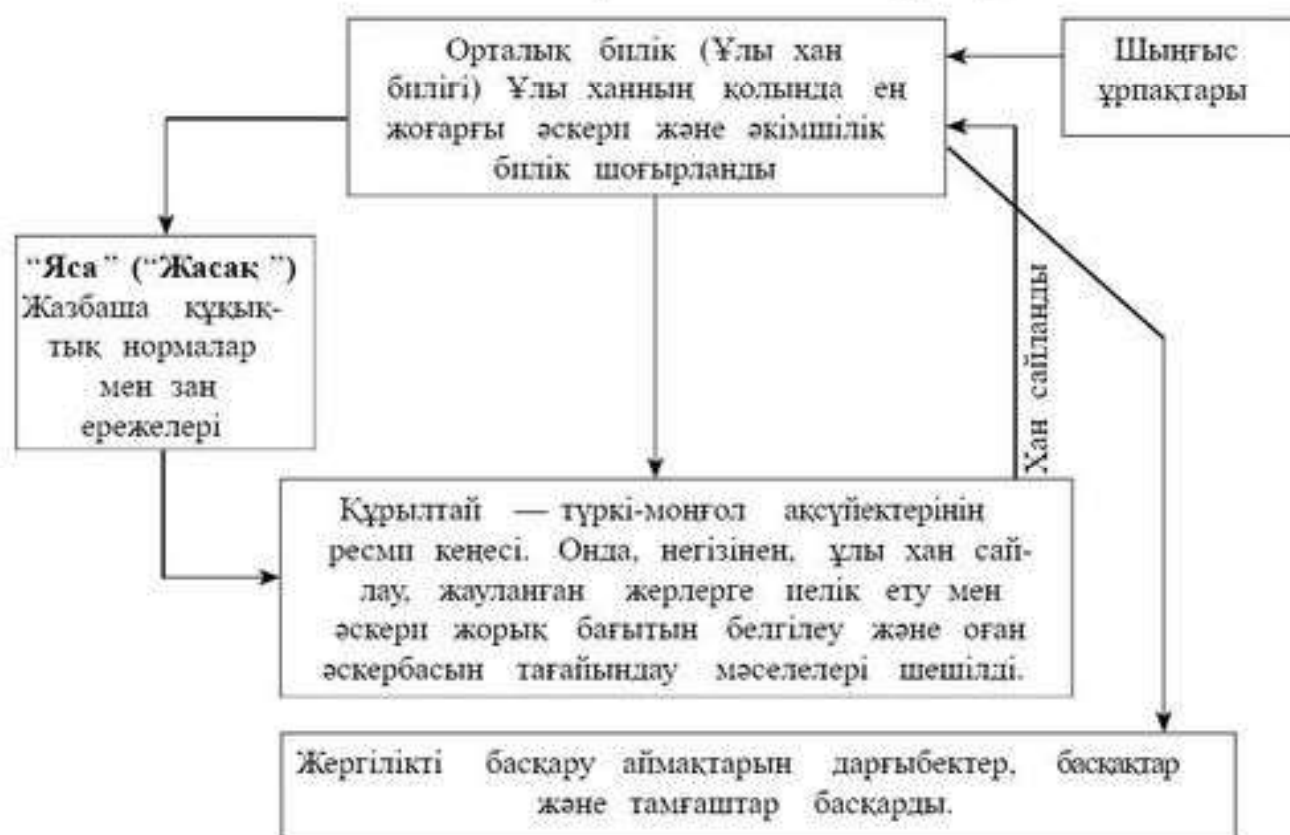
Бату орыс жерін жаулап алғаннан соң, Еуропаға баса-көктеп кіреді. Польша, Чехия, Венгрия және Балқан жерлерін талқандап, Италия мен Германия шегарасына жетеді. Алайда бірнеше жылға созылған жорықтардан әбден қажыған Бату әскерлері Еуропаға одан әрі ендеп кіруді жөн көрмеді. Бату өз әскерімен Еділ өзенінің төменгі сағасына оралып, осында 1243 жылы Сарай-Бату қаласын салғызады.

Таным

Шыңғыс хан өзінің қатаң ақсүйектік көзқарастарына қарамастан әскербасылар мен ең жоғарғы әкімшілік қызметтерге тағайындағанда, ең алдымен, адамдардың шығу тегіне емес, біліміне, жеке қасиеттеріне, әсіресе адамгершілік қасиеттеріне ерекше мән берген. Ол адамдардың бойындағы адалдық, шынайылық пен табандылық сияқты қасиеттерді ерекше жоғары бағалаған. Ал сатқындық пен қорқақтықты жек көрген.

Шыңғыс хан империясының басқару жүйесі

Моңғолдардың Таяу Шығысқа жорығы. 1220 жылы моңғол әскері Орта Азия билеушісі — Хорезм шахы Мұхаммедті қуа отырып, Иран жеріне алғаш рет аяқ басқан болатын. 1220—1221 жылдары Хорезмшахтың мұрагері Жалал ад-диннің ізіне түскен Жебе мен Сүбедей әскері Хорасаннан Грузия мен Әзірбайжанға өтеді. Осы кезде моңғолдар Шығыс Иран, Грузия, Әзірбайжан және Солтүстік Кавказ жерлерін жаулап алды.

Моңғол империясының астанасы Қаракорымда өткен моңғол шонжарларының кезекті құрылтайында жаулап алынған Иран жерлерінен әрі қарай жана жорық ұйымдастыру туралы шешім қабылданды. 1256 жылы Иран жерінің шегіне Хулагу ханның

Жалал ад-дин

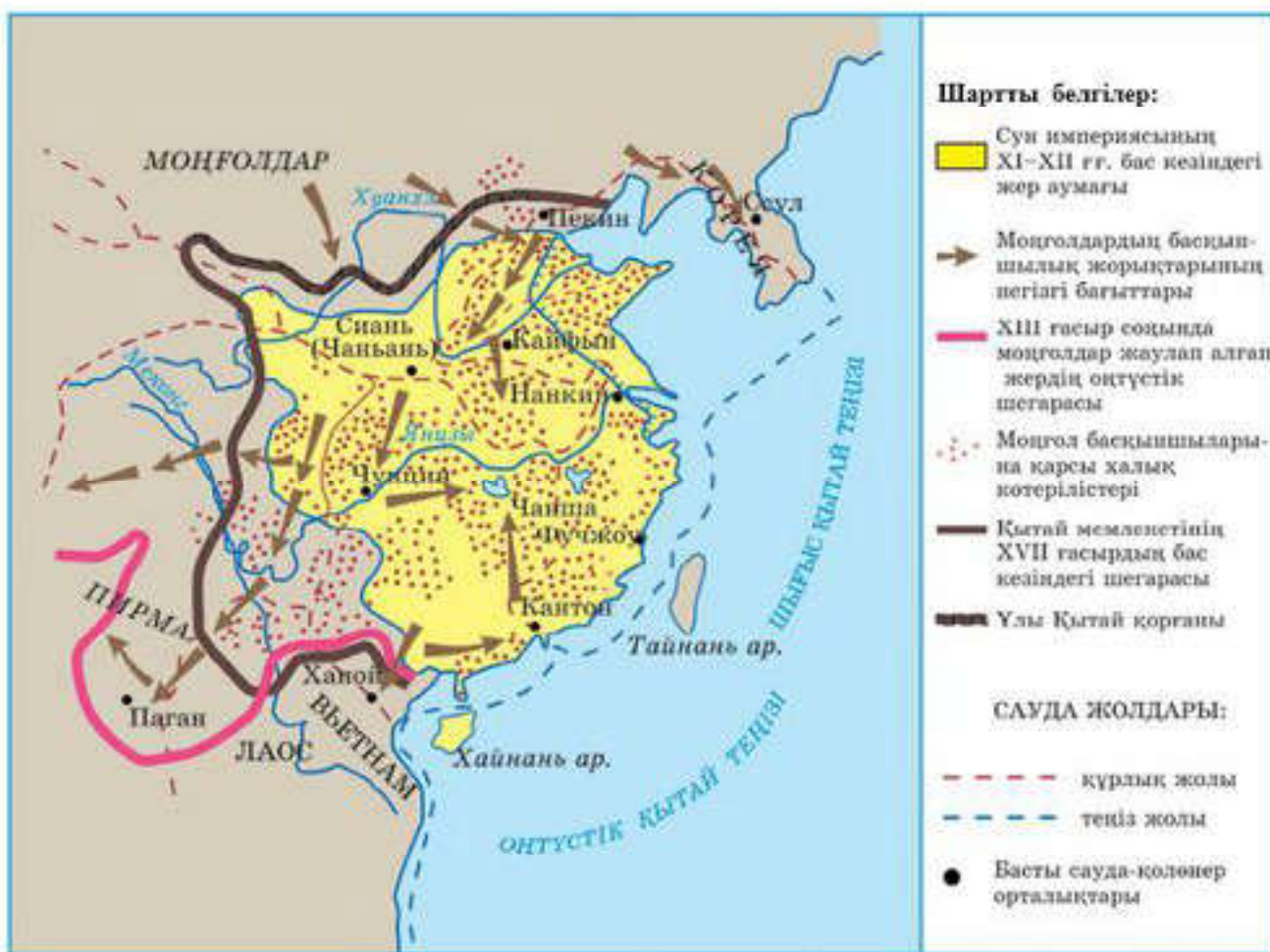
(Шыңғыс ханның немересі) әскері келіп кірді. Сол жылы Солтүстік-батыс Иран жері толықтай моңғолдарға тізе бүкті. Осы кезде Кіші Азиядағы Селжук мемлекетінің билеушілері моңғолдардың билігін мойындады.

1258 жылы ақпанда моңғолдар Аббасилер халифатының астанасы — Бағдатты алды. Ғасырлар бойы исламның тірегі болған мемлекет өмір сүруін тоқтатты.

Алайда Египеттің сол кездегі билеушілері — мәмлүктер халифаттың қалпына келтірілгендігін жариялады. Мәмлүк қолбасшылары Күтүз бен Бейбарыс басқарған Египет әскері моңғолдарға Сирия жерінде тойтарыс берді. Қыпшақ-мәмлүктер моңғол әскеріне Таяу Шығыс

Анықта

Картаға қарап, моңғолдардың Қытайдың Сун империясына басқыншылық жорықтарының бағыттарын анықта.

Моңғолдардың Қытайдың Сун империясын жаулап алуы

жерінде тойтарыс берген бірден-бір әскер болды. Хулагу әскері Египеттен басқа барлық Таяу Шығыс жерлерін өз қол астына қаратты.

Сонымен моңғол жаулаушылығының нәтижесінде батыста Дунайдан, шығыста Жапон теңізіне дейін, солтүстікте Новгородтан, оңтүстікте Оңтүстік-Шығыс Азияға дейін созылып жатқан аумақты қамтыған ұлан-ғайыр империя қалыптасты. Әлемдік тарихта мұншалықты алып империя бұрын-соңды болмаған. Империяның астанасы Қарақорым қаласы болды.

Есте сақта!

Яса (жасақ) — жазбаша құқықтық нормалар мен заң ережелері.

Орман адамдары — аңшылықпен және балықшаруашылығымен айналысқан моңғолдар.

Далалықтар — көшпелі малшаруашылығымен айналысқан моңғолдар.

Империя — император басқарған монархиялық мемлекет. Империя жаулаушылық арқылы өртүрлі халықтар мен аумақтарды бір саяси бірлестікке — мемлекетке біріктіреді.

Түмен — он мың жауынгерден тұратын әскер.

Біліміңді тексер

1. Моңғолдардың қонысы, шаруашылығы жөнінде айтып бер.
2. Моңғол мемлекеті қашан және қалай құрылды?
3. Шыңғыс хан мемлекетінің саяси құрылымы қандай болды?
4. Қазақстан тарихы бойынша алған біліміңді және қосымша материалдарды пайдалана отырып, Шыңғыс ханның империя жерлерін өз ұлдарына бөліп беруі жөнінде эссе жазып көр.

§ 13. ЕУРАЗИЯНЫҢ САЯСИ КАРТАСЫНЫҢ ӨЗГЕРУІНЕ МОҢГОЛ ЖАУЛАУШЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ӘСЕРІ

Бұл сабақта:

- моңғолдардың әскери ұйымының ерекшеліктерін анықтаймыз;
- Моңғол империясы ыдырауының негізінде Еуразияда қалыптасқан мемлекеттерді білеміз;
- Юань, Алтын Орда, Шағатай, Хулагу мемлекеттерінің саяси-әлеуметтік жағдайын анықтаймыз.

Тірек сөздер

Нояндар
Нөкерлер
Ұлан
Моңғол әскері
Юань
Алтын Орда

Моңғолдардың әскери ұйымы. Моңғолдардың көптеген дамыған елдерді жеңіл түрде жаулап алуының басты себебі моңғол әскерінің ерекше қуаттылығында жатыр. Моңғол әскері сол замандағы әлемдегі ең үздік әскери ұйым болды.

Моңғол әскерінің негізгі тірегі *нояндар* болды. Нояндар, моңғол қоғамында енді ғана қалыптасып келе жатқан шонжарлардың өкілдері болатын. Нояндар *нөкерлерден* (кәсіби жауынгерлер) тұратын жасак ұстады.

Моңғол әскері екі бөліктен тұрды: *негізгі әскер* және *ұлан*. Негізгі әскер көшпелілерге тән ондық жүйе бойынша ұйымдасты.

Әскердің ерекше бір бөлігі ұлан императордың жеке қорғаушылары болды. Моңғолдар оны *кешіктен* деп атады.

Кешіктеннің жағдайы негізгі әскердегі жауынгерден жоғары болды. Өйткені оларға қосымша міндеттер жүктелді.

Ұлы Моңғол империясының тарихтағы орны. Еуразия халықтарының тарихында моңғол шапқыншылықтары және оның негізінде қалыптасқан Ұлы Моңғол империясының алатын орны ерекше.

Бұл империя ауқымы бойынша әлем тарихындағы ең алып империя болды.

Моңғол тайпаларын біріктірген біртұтас мемлекеттің құрылуы, ең алдымен, моңғолдардың өзі үшін прогрессивті құбылыс болды. Моңғолдардың бұрынғы тайпааралық қыркыс соғыстары тоқтап, біртұтас моңғол халқы қалыптасты, моңғол мәдениеті дамыды.

Моңғол империясының қалыптасуының империя құрамына кірген халықтар үшін де айтарлықтай маңызы болды. Моңғол жаулаушылықтары салдарынан болған көші-қон үдерістерінің нәтижесінде бірқатар жана халықтар мен этностар қалыптасты. Соның ішінде казак, өзбек, татар, башқұрт, қалмақ, бурят және т.б. халықтар бар. Аталған халықтардың мемлекеттілігінің қалыптасуына да моңғол империясының ықпалы зор болды.

Моңғол империясының құрылуы Еуразия кеңістігінде айтарлықтай геосаяси өзгерістерге алып келді, оны XIII ғасырдағы жаһандану деп көрсетуге де болады. Осы кезде Қыыр Шығыс, Орталық Азия мен Еуропа арасында айтарлықтай тығыз байланыс орнатылды.

Юань империясы. Юань империясы 1211—1279 жылдар аралығында жүргізілген моңғолдардың Қытайды бағындыру жолындағы соғыстарының барысында қалыптасты. 1260 жылы Ұлы хан тағына Шыңғыс ханның немересі — Құбылай отырды. Ол 1264 жылы астананы Дадуға (Пекин) көшірді.

1271 жылы Құбылай Юань әулетінің негізін қалады. Бұл мемлекеттің құрамында Моңғолияның өзі, Маньчжурия, Қытай, Тибет жерлері болды. Құбылай Юань империясының әкімшілік басқару жүйесін орнықтыруда Қытай үлгісін басшылыққа алды.

Қытайдың ортағасырлық мемлекеттерінің саяси жүйесінің ерекшелігі қатаң орталықтанған басқарудың болуы еді. Мемлекет басшысы *император* деп аталды, оның билігі шексіз болды.

Марко Поло (XIII ғ. венециялық саяхатшы, ол Юань империясында 17 жыл шенеунік болып қызмет атқарған) Юань мемлекетінің Еуропамен салыстырғанда әлдеқайда дамыған ел болғанын, Құбылай ханның өте дана, ақылды билеуші болғанын көрсеткен. Юань империясы 1368 жылы шаруалар көтерілісінің нәтижесінде құлады.

Алтын Орда мемлекеті. Моңғол империясының ыдырауының нәтижесінде қалыптасқан алып мемлекеттердің бірі Еуразияның үлкен бөлігін қамтыған Алтын Орда мемлекеті болды. Бұл мемлекеттің негізін Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошының ұлысы құрады.

Алтын Орданың астанасы Еділ өзенінің бойындағы Сарай-Бату қаласы болды, ол Беркенің тұсында *Сарай-Берке* деп аталды. Түркі деректерінде Бату ханның әскері қыпшақтардан тұрды деп көрсетіледі. Себебі ұлан-ғайыр өлкеде орналасқан Алтын Орда халқының басым бөлігі түркітілдес қыпшақтар болатын. Мемлекеттің басты саяси және мәдени тілі қыпшақ тілі болды. Алтын Орда мемлекеті тарихи әдебиетте “Қыпшақ ұлысы” деп те аталды. Мемлекетте моңғолдар халықтың азғана бөлігін құрады. XIV ғасырда Алтын Орда моңғолдары түркіленіп, *татарлар* деп аталды.

ХІІІ ғасырдың аяғы — ХІV ғасырдың бірінші жартысындағы
моңғол мемлекеттері

? Анықта

Картаға қарап, Моңғол империясының ыдырауы негізінде қалыптасқан мемлекеттердің аумағын анықта.

Берке ханның тұсында Алтын Орда біртұтас Моңғол империясынан бөлектеніп, тәуелсіз мемлекет болды. Алтын Орда халықтары, негізінен, мұсылмандар болды. Өзбек ханның тұсында, 1312 жылы мұсылман діні мемлекеттік дін болып жарияланды.

Алтын Орда ХІV ғасырдың бірінші жартысында, Өзбек және Жәнібек хандар тұсында өз дамуының шарықтау шегіне жетті. Алайда ол осыдан кейін, атап айтқанда, ХІV ғасырдың екінші жартысында тәуелсіз пеліктерге бөліне бастады. Әмір Темір әскерінің 1389—1391 және 1395 жылдардағы жорықтары салдарынан Алтын Орда талқандалды. Осыдан кейін Алтын Орда бірте-бірте әлсіреп, ХV ғасырдың ортасына қарай біржолата құлап ады.

Ізден

Моңғол империясы дәуірінде жаһандану үдерісінің болғандығы жөнінде айтылды. Оның жағымды жағымен қатар жағымсыз жағы болғанын білесің. Ал қазіргі таңда болып жатқан жаһандануға қатысты қандай пікір айтар едің? Топта пікірталас өткізіңдер.

Шағатай мемлекеті. Шыңғыс хан өзінің екінші ұлы Шағатайға Оңтүстік Алтай мен Іле өзенінен Әмудария өзеніне дейінгі жерлерді бөліп берген болатын. Оның иелігіне Шығыс Түркістан, Жетісудың үлкен бөлігі және Мәуереннахр кірді. Орталығы Алмалық қаласы болды. Кебек хан (1318—1326) жаулаушылық кезінде қирап қалған қалаларды қалпына келтіріп, егіншаруашылығы мен сауданы жолға қойды. Ол ақша реформасын жүргізіп, күміс теңгені айналымға енгізді. Кебек ханның бауыры әрі мирасқоры Тармашырынның (1326—1334) тұсында жергілікті халықпен жақындасуда маңызды қадам жасалды: ислам ресми дін болып жарияланды.

1370 жылы Шағатай ұлысы Моғолстан және Мәуереннахр болып екіге бөлінді.

Ойлан

Шағатай мемлекеті қай аумақты қамтыды?

Хулагу мемлекеті. Хулагу мемлекеті монғолдардың Таяу Шығысқа жорығы нәтижесінде қалыптасты. Бұл жорықты Шыңғыс ханның немересі Хулагу басқарғандықтан, жаулаушылықтар негізінде қалыптасқан ұлыс соның иелігіне берілді. Хулагу мемлекеті

Алтын Орда әскері

тінің құрамына Иран, Закавказье, Батыс Арабия жерлерінің бір бөлігі енді.

Жаулаушылар мен жергілікті ирандықтардың өзара жақындасуы Газан хан (1259—1304) реформаларынан кейін ғана қарқынды жүре бастады. Реформа жүргізуді ұсынған Газан ханның уәзірі Рашид ад-дин болатын. Ол ислам дінін мемлекеттік деп жариялау арқылы моңғол билеушісін жергілікті халықтың қолдауына қол жеткізуді ойлады.

Газан хан реформалары мемлекетті уақытша нығайтты, алайда салықтың өсуі және егіншілердің жерге бекітілуі қарапайым халықтың одан сайын кедейлікке ұшырауына алып келді. XIV ғасырдың екінші жартысында әлсіреп қалған Хулагу мемлекеті бірнеше әмірліктерге бөлініп кетті.

Анықта

Қосымша материалдарды пайдаланып, моңғол әскеріндегі ондық жүйенің мәнін ашыңдар. Тапсырманы шағын топтар арасындағы пікірталас түрінде орындаңдар.

Есте сақта!

Нояндар — моңғол әскерінің негізгі тірегі, жасақ қолбасшылары.

Нөкерлер — кәсіби жауынгерлер.

Ұлан — императордың жеке қорғаушылары.

Марко Поло — XIII ғасырдағы венециялық саяхатшы, Юань империясында 17 жыл қызмет еткен.

Реформа — елдің дамуын дұрыс жолға қоюға бағытталған іс-шаралар.

Біліміңді тексер

1. Моңғол әскерінің негізгі түрлерін көрсет.
2. Моңғол шапқыншылықтарының нәтижесінде Еуразияның саяси картасында қандай өзгерістер орын алды?
3. Хулагу мемлекетіне қай жерлер кірді? Кестені дәптеріңе толтыр.

Моңғол жаулаушылықтары нәтижесінде қалыптасқан мемлекеттер	Негізін қалаушы	Аумағы	Мемлекеттік діні	Негізгі халқы
Юань империясы				
Алтын Орда мемлекеті				
Шағатай мемлекеті				
Хулагу мемлекеті				

бөлім

**КЕЙІНГІ
ОРТА
ҒАСЫРЛАР**

XIV ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ МЕН XV ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЕУРОПАЛЫҚ ҚОҒАМ

§ 14. ФРАНЦИЯ МЕН АНГЛИЯДАҒЫ ШАРУАЛАР КӨТЕРІЛІСІ

Бұл сабақта:

- “Қара індеттің” себептерін анықтаймыз;
- шаруалар көтерілісінің себептері мен маңызын талдаймыз.

Тірек сөздер

Жакерия
Уот Тайлер
Англия
Франция

“Қара індет” пен шаруалар көтерілістерінің байланысы. Батыс Еуропа халқының саны XI ғасырдан бері үнемі өсумен болды. Халықты азық-түлікпен толық қамтамасыз ету мүмкін болмады.

Еуропада XIV ғасырдан бастап климат нашарлады, ауа райы суытып, қуаншылық орын алды. Жіні-жіні ашаршылық болып тұрды. Үнемі асқа жарымаудың әсерінен адамдар жұқпалы аурулармен ауырды.

1347 жылы ең қауіпті індет басталды. Індет әсіресе қалаларда қатты болды. Үш жыл ішінде осы аурудан Еуропа халқының үштен бірі қаза тапты. XIV ғасырдың ортасындағы қорқынышты бұл ауру “қара індет” деп аталды.

XIV ғасырда осындай жағымсыз өзгерістер шаруалар көтерілісіне алып келді. XIV ғасырда шаруалардың жағдайы, әсіресе Англия мен Францияда нашар болды. Себебі екі мемлекет арасында Жүзжылдық соғыс болып жатқан еді. Жауласушы әскерлердің шексіз қактығыстары француз шаруаларын күйзелтті. Англияда әскери қимылдар жүргізілмесе де, үкімет соғыс үшін жаңа салықтар талап етіп отырды. Ағылшын әскерлері шаруалардан тұратындықтан, олар өз қожалықтарын тастап кетуге мәжбүр болды. Бұл себептер XIV ғасырда Англия мен Францияда басталған екі ірі шаруалар көтерілісіне әкеліп соқтырды.

Ойлан

Шаруалар көтерілісіне елдегі қандай жағдай себеп болды?

Жакерия (1358 ж., мамыр-қыркүйек). Солтүстік Францияда XIV ғасырдың ортасына қарай соғыстың бар ауыртпалығы сезіле бастады.

Жакерия көтерілісі

1358 жылы мамыр айында бұған жауап ретінде Париждің солтүстігінде көтеріліс басталды. Ол тез арада Солтүстік-батыс Францияның көптеген жерлерін қамтыды. Замоктарды қиратты, шаруалардың салық құжаттары жазылған қағаздар мен міндеткерлік тізбелерін өртеді.

Француздар шаруаларды кемсітіп, “жак” (мұжық) деп атайтын. Сондықтан Францияның солтүстігіндегі шаруалар көтерілісі *Жакерия* деп аталды. Көтеріліс Бовези, Пикардия, Иль-де-Франс, Шампань сияқты Солтүстік Франция аумағын қамтыды.

Көтерілісшілердің бағдарламасы болған жоқ, жалпы саны 100 мың адам болды. Көтерілісшілерге Гильом Каль жетекшілік етті. 8 маусым күні көтерілісшілер Наварра королі қатыгез Карлдің әскерімен кездесті. “Қатыгез” Карл француз тағын иелену үшін Парижге бара жатыр еді. Шаруалардың саны басым болғандықтан, Карл келісімге келуге шақырды. “Қатыгез” Карлдің сөзіне сенген Гильом Каль келіссөзге келеді де, қолға түседі. Жетекшісінен айырылған көтерілісшілер талқандалды. Бірақ көтеріліс 1358 жылдың қыркүйегіне дейін жалғасты. Көтерілістен кейін билікке келген

V Карл салық реформасын жүргізді, салық жинаушыларға бакылау орнатты.

Уот Тайлер көтерілісі (1381 ж., мамыр — 1381 ж., караша). 1381 жылы көктемде Англияның оңтүстік-шығысында шаруалар көтерілісі басталды. Оған Франциямен соғысты жалғастыру үшін жаңа салықтың енгізілуі себеп болды. Көтерілісшілер салық жинаушыларды ұрып-соғып, олардың кейбіреулерін өлім жазасына кесті. Көтеріліске Уот Тайлер басшылық етті. Лондонға жақын жатқан екі графтықтың шаруалары астанаға қарай аттанды. Олар корольға өз талаптарын орындатуды көздеді.

Көтерілісшілер үкімет қамап қойған Джон Боллды түрмеден босатып алды. Ол шаруаларды үкіметтің зорлық-зомбылығына қарсы үгіттеушілердің бірі болатын. Джон Болл король соттарының сатқындығын, епископтардың тойымсыздығын, феодалдардың каталдығын әшкереледі.

Көтерілісшілерге қақпаны Лондонның кедейлері ашып берді. Шаруалар король сыбайластарының үйлерін талқандап, өшіккендерін өлтіріп жіберуге де барды. Қалада көптеген жазықсыз адамдар да шаруалар соққысына жығылып, қаза тауып та жатты.

Король II Ричард көтерілісшілермен кездесуге мәжбүр болды. *Көтерілісшілер мынадай талаптар қойды: жеке адамдардың тәуелділігі мен барщинаны жою; жерді пайдаланғаны үшін*

Джон Боллдың шаруалармен кездесуі

оның несіне салықты тек ақшамен ғана төлеу; қалалар мен селоларға сауда бостандығын беру; көтерілісшілерге кешірім жариялау.

Король бұл талаптармен келісіп, уәдесін орындайтындығын айтты. Шаруалардың бірсыпырасы Лондонды тастап, үйлеріне тарап кетті. Бірақ көтерілісшілердің бір тобы бұл жеңілдіктерге қанағаттана қоймай, Уот Тайлер және Джон Боллмен бірге Лондонда қалып қойды. Олар корольмен екінші рет кездесіп, жаңа талаптар қойды.

Король II Ричард

Ол талаптар: епископтар мен монастырлардың жерлерін тартып алып, шаруаларға үлестіру; корольдан басқа барлық ағылшындардың теңдігін орнату, дворяндардың артықшылықтарын жою болды.

Король шаруалармен келіссөз жүргізіп жатқан кезде, Уот Тайлер өлтірілді. Король шаруаларға уәде беріп, оларды үйлеріне қайтуға көндіреді. Көсемінен айырылған көтерілісшілер Лондоннан қайтып кетеді. Көтеріліс шыққан аудандарда король соттары жұмыс істеп, көтеріліске қатыскандарды қатаң жазалады. Көтеріліс ағылшын королі мен феодалдарды үрейлендіріп тастады. Олар шаруаларды белгілі бір шамадан артық қанау бүліктен басқа ештеңеге жеткізбейтінін түсінді. Шаруалар жеңілдіктерге не болды.

Анықта

XIV—XV ғасырларда Франция мен Англияда шаруалар көтерілісінің жиі болу себебі неде болды?

Біліміңді тексер

1. Шаруа көтерілісіне қатысушылар қандай мақсаттарды көздеді?
2. Жакерия көтерілісінің жетекшісі кім еді?
3. Уот Тайлер көтерілісіне кімдер қатысты, қандай талаптар қойды?

§ 15. ЕУРОПАДАҒЫ ФЕОДАЛДЫҚ СОҒЫСТАР

Бұл сабақта:

- Англия мен Францияның арасында болған жүз жылға созылған соғыстың себебін, барысын, нәтижесін білеміз;
- әулеттік соғыстардың ерекшелігін түсінеміз;
- феодалдық соғыстар мен орталықтандырылған мемлекеттердің құрылуы арасындағы байланысты анықтаймыз.

Тірек сөздер

Англия
Франция
Плантагенеттер
Ланкастерлер
Алқызыл
Ақ раушангүлдер
Йорктер
Ақ раушангүлдер
VII Генрих Тюдор

IV Көрікті Филипп

Англия мен Франция арасында, шамамен 1337 және 1453 жылдардың аралығында болған әскери қақтығыстар. Соғыс үзілістермен 116 жылға созылды. Сондықтан бұл соғыс *Жүзжылдық соғыс* деп аталды.

Соғысты ағылшын королі III Эдуард бастады. Ол Капетингтер династиясынан шыққан француз королі IV Көрікті Филипптің шешесі жағынан туыс болып келетін. Капетингтердің тікелей ұрпағы IV Карл қайтыс болғаннан кейін, Салий заңы бойынша VI Филипп Валуаға тәж киізді. Осы кезде Эдуард өзінің француз тағына деген құқығын жариялады. Осыдан басқа, монархтар арасында Гаскон аймағы үшін де алауыздық бар еді.

Соғыстың алғашқы кезеңі III Эдуард үшін сәтті болды. 1340 жылғы Слейс түбіндегі теңіз шайқасында ағылшындардың құрлыққа шығуына кедергі келтіріп отырған француз флоты толық талқандалды. Осыдан бастап III Эдуардтың флоты теңізде үстемдік алып, Ла-Маншты бақыл ады.

Ойлан

Жүзжылдық соғыс аталуының себебі неде?

Эдуард пен Филипп әскерінің 1346 жылы 26 тамызда Креси түбінде кездесуі француз әскері мен оның одақтастарының жеңілуімен аяқталды. Ағылшын әскері кедергісіз солтүстікке қарай жылжи отырып, Калені 1347 жылы алды. Бұл жағдай ағылшындардың маңызды стратегиялық жеңісі болды және Эдуардқа өз әскерін құрлықта ұстап қалуға мүмкіндік берді.

1356 жылы III Эдуардтың ұлы басқарған ағылшын әскері Гасконияға еніп, Пуатье түбінде француздарға қатты соққы берді. 1359 жылы Лондон бітіміне қол қойылды, бітім бойынша ағылшындар Аквитанияны алды.

1415 жылғы 25 қазанда Азенкур түбіндегі ұрыста ағылшындар жеңіске жетті.

Алқызыл және Ақ раушангүлдер соғысы — Плантагенеттер әулетінің екі бұтағы — Ланкастерлер (елтанбасында Алқызыл раушангүл) және Йорктер (елтанбасында Ақ раушангүл) арасындағы ағылшын тәжі үшін болған соғыс. Соғыс он үш жылға (1455—1485) созылып, билікке Ланкастерлер әулетінің алыс туысканы VII Генрих Тюдорды алып келді.

Соғыстың негізгі себептерінің бірі Англияның ауыр экономикалық жағдайы еді. Ланкастерлер, негізінен, солтүстіктегі артта қалған Уэльс және Ирландияның барондарына сүйенсе, Йорктер экономикалық жағынан дамыған Англияның оңтүстік-шығысындағы феодалдарға сүйенді. Еркін сауда мен қолөнердің дамуына мүдделі орта дворяндар, көпестер мен аukatты қалалықтар Йорктерді қолдады.

Жүзжылдық соғыстағы жеңіліс ағылшын барондарының арасында үкіметке қарсы наразылық туғызды. Елде тұрақсыздық етек алды.

Корольдың алыс туыстары — Йорктер әулеті болды. Ланкастерлер мен Йорктер әулеттерінің арғы атасы III Эдуард Плантагенет болатын. Бұл екі әулеттің арасындағы билік үшін талас-тартыс ұзаққа созылған қанды қақтығысқа әкеп соқты. Йорктер туында ақ, Ланкастерлердің туында алқызыл раушан гүлдің суреті бейнеленді. Сол себепті бұл соғыс “Алқызыл және Ақ раушангүлдер соғысы” деп аталды.

Бүкіл ағылшын феодалдары өзара жауласқан екі топқа бөлінді. Олардың әрқайсысы король тағы үшін күресте шонжар әулеттерінің

Король Ричард Босворт түбегіндегі шайқаста

бірін қолдады. Соғыс шонжар-феодалдар бірін-бірі түгелдей дерлік қырып болған кезде ғана тоқтады.

Ланкастерлердің Францияда тұрып жатқан туысы Генрих Тюдор 1485 жылы жеңіске жетіп, билік құрып отырған Йорктер әулетіне қарсы соғыс бастады. Сол жылы тамыз айында Босворт түбіндегі шайқаста III Ричард Йорк жеңіліп, өлім жазасына кесілді. Осы ақырғы соғыспен Алқызыл және Ақ раушангүлдер арасындағы дау-жанжал бітті.

1485—1509 жылдары билік Генрих Тюдор VII Генрих деген атпен Англияның королі деп жарияланды. Ол IV Эдуард Йорктің қызы Елизаветаға үйленіп, өзінің туында Алқызыл және Ақ раушангүлдерді мәңгі ажырамастай біріктірді.

Ойлан

Алқызыл және Ақ раушангүлдер арасындағы соғыстың мәні неде?

VII Генрих Тюдордың тұсында король билігі нығайды. Ол феодалдардың әскери отрядтар ұстауына тыйым салды, бағынғысы келмеген шонжарлардың қамалдарын талқандады, соғыс барысында қаза тапқан герцогтер мен графтардың жері мен атақтарын өз жақтастарына сыйлады. Өзара қалжыраған рыцарьлар мен қала тұрғындары да VII Генрих Тюдорға қолдаушылық көрсетті.

Соғыс нәтижесінде ағылшын тағының басына Тюдорлар династиясы келіп, 117 жыл бойы Англияны биледі.

Біліміңді тексер

1. Жүзжылдық соғыстың негізгі себептері қандай болды?
2. Алқызыл және Ақ раушангүлдер соғысы сипаты жағынан қандай соғысқа жатады?
3. Генрих Тюдордың билікке келуіне қандай себептер әсер етті?

§ 16. ЖАННА Д'АРК ЖӘНЕ ЖҮЗЖЫЛДЫҚ СОҒЫСТАҒЫ ФРАНЦИЯНЫҢ ЖЕҢІСІ

Француз халқының басқыншыларға қарсы күресі. 1360 жылы Англия мен Франция арасында бітім жасалды. Ол бойынша Франция жерінің үштен бір бөлігі ағылшындар қарамағына көшті. 1369 жылы соғыс қайта жалғасты. Француздар ағылшындарға соққы бере отырып, біраз жерлерін қайтарып алды.

1415 жылы ағылшын әскерлері Францияның солтүстігіне жорыққа шықты. Азенкур деген жерде француз әскері санының көптігіне қарамастан, ағылшын әскерінен тас-талқаны шығып жеңіліп қалды. 1420 жылы француздар үшін намысты қорлайтын бітімшарты жасалды. Ол бойынша Франция өзінің тәуелсіздігін жоғалтып, Біріккен ағылшын-француз корольдығының бір бөлігі ғана болып қалды.

Бұл сабақта:

- өз Отанының бостандығы үшін күрескен француздың батыр қызы Жанна д'Арк туралы білеміз;
- Францияда орталықтанған мемлекеттің құрылу тарихымен танысамыз.

Ключевые слова

Азаттық күресі
Елдің саяси бірігуі

Анықта

17 жасар Жанна д'Арк Жүзжылдық соғыста қандай рөл атқарды?

Бұл келісімге қарамастан, француз королі қайтыс болған соң, оның 15 жасар баласы елдің оңтүстігіне қашып барып, өзін VII Карл деген атпен король (1422—1461) жариялады. Соғыс қайта жалғасты. 1428 жылы ағылшындар Орлеан қаласын қоршады. Орманды алса, ағылшындар үшін оңтүстікке жол ашылатын еді.

Жанна д'Арк. 1428 жылы ағылшындар Орлеан қаласын қоршап алды. Жанна д'Арк қаланы азат ету үшін VII Карлден әскер сұрады. Әскердің рухын көтеріп, Орлеан қаласын азат етті. Жанна д'Арктың бұл әрекеті жалпы француздардың рухын көтерді, ағылшын әскерін талқандап, Реймс қаласында VII Карлдің таққа отырып, тәж киюіне мүмкіндік жасады. Тақтың қасында

Жанна д'Арк

корольдың туын ұстаған Жанна тұрды. 1430 жылы Компьен түбіндегі ұрыста Жанна тұтқынға түсті. Ағылшындар Жаннаны сиқыршы деп айыптап, 1431 жылы отқа өртеп жіберді. Жаннаның өлімі де соғыс барысына әсер етті, француздардың намысын оятты, ұлт-азаттық соғысқа ұласты. 1453 жылы 17 шілдеде Бордо түбіндегі шайқас француздар пайдасына шешіліп, ағылшындардың тізе бүгуі Жүзжылдық соғысты аяқтады.

• Анықта

Англия мен Францияның арасындағы феодалдық соғыс пен Францияның бірігуі арасындағы байланысты анықта.

Соғыстағы жеңісті пайдалана отырып, король VII Карл Бас штаттардан әскер ұстау үшін жыл сайын жиналатын салық енгізуді талап етті. Оның талабы орындалды. Мемлекеттік қазынадан жалақы алып тұратын тұрақты атты және жаяу әскер құрылды. Ол әскер корольдың билігін күшейтті. Әскер тікелей корольға бағынышты болды. Король мемлекетті тікелей өзіне тәуелді шенеуніктер арқылы басқарды.

Ізден

Француз халқының басқыншыларға қарсы күресі қалай аяқталды?

Біліміңді тексер

1. Жанна д'Арктың ерлігі қай оқиғамен байланысты болды?
2. VII Карл қай қалада тұтырып, төз қилді?
3. Неліктен Жанна д'Арк француз халқының есінде мәңгі сақталады?

§17. ЕУРОПАДАҒЫ ОРТАЛЫҚТАНҒАН МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Еуропа мемлекеттерінің бір орталыққа бірігуінің алғышарттары. Еуропа елдерінің саяси бірігуі ұзақ болды. Англия мен Францияның саяси бірігуі ұзаққа созылған соғыстармен ұштасып отырды.

Францияның бірігуі. Францияның орталықтануы XII ғасырдан басталды.

Король билігінің күшеюі ақсүйек феодалдарға ұнамады. Өздерінің тәуелсіздігінен айырыла бастаған олар корольға қарсы одақ құрды. “Бүйі” деген қосымша атқа ие болған XI Людовик өте шебер тор құрып, оған өзінің қарсыластарын бірінен кейін бірін түсіріп отырды. Өз мақсатына жету үшін ол қулық-айланын бәрін қолданды. Францияны біріктіру VII Карлдің баласы XI Людовик тұсында (1461—1483) аяқталды.

XVI ғасырдың басында Францияның саяси-экономикалық күш-қуаты артып, бүкіл ел бір орталықты өкіметке — король билігіне бағындырылды.

1539 жылы Франция королі I Франциск мемлекеттік тіл ретінде француз тілін енгізді. Осыдан бастап мемлекеттегі ресми құжаттар латын тілінде емес, француз тілінде жүргізілді. XVI ғасырдың басында мануфактуралық өндіріс пайда болды. XVII ғасырдың басында сыртқы сауданы дамыта түсу мақсатымен Франция Америка құрлығынан отар басып алуға кірісті. XVII ғасырдың екінші жартысында Францияда шексіз, абсолюттік монархия түпкілікті орнады, ел билігі түгелдей корольдың қолына жин ақталды.

Бұл сабақта:

- Еуропа мемлекеттерінің бір орталыққа бірігу себептерін анықтаймыз;
- феодалдық соғыстар мен орталықтандырылған мемлекеттердің құрылуы арасындағы байланысты анықтаймыз.

Тірек сөздер

Франция
Англия
Король билігі
Бас Штаттар
Тюдорлар

XI Людовик

Таным

Бас штаттар Францияда заң шығарушы ұйым болды.

Ойлан

Француз жерін біріктіруді қай король аяқтады?

Мария Тюдор

I Елизавета

Англияның бір орталыққа бағынуының ерекшеліктері. Англияның орталықтануы төрт ғасырға созылды. Англияны бір орталыққа біріктіруді бастаған VI Генрих болатын. VI Генрих билігі кезінде Алқызыл және Ақ раушангүлдер соғысы сияқты династиялық соғыстар болды. Ұзаққа созылған соғыс нәтижесінде билікке 1485 жылы Англияны біріктірген жаңа король VII Генрих Тюдор келді. 1485 жылдан 1603 жылға дейін Англияны Тюдорлар әулетінен шыққан корольдар биледі. Олардың кезінде король билігі күшейіп, тежеусіз сипатқа ие болды. VIII Генрих 1534 жылы Англияның шіркеуін Римге бағынудан азат етті. Шіркеудің басшысы король деп жарияланды. VIII Генрих алым-салық жинайтын арнаулы палата құрды.

1553—1558 жылдары VIII Генрихтің қызы Мария Тюдор билік құрды. Реформация қайраткерлерін қуғынға салғаны үшін оған жұрт “қанішер” деген жанама ат берді. Мария қайтыс болғаннан кейін таққа VIII Генрихтің екінші қызы I Елизавета (1558—1603) отырды. Оның тұсында ағылшын абсолютізімі ерекше нығайды.

Шіркеу ұлттық деп танылып, абсолютізмнің ең басты тірегіне айналды. 1607 жылы Англияның мемлекеттік әнұраны қабылданып, алғаш рет орындалды.

Тюдорлар саяси жағынан бүкіл елді өзінің қол астына біріктірді. Бүлікшіл ақсүйектердің қарсылықтарын тұншықтырды, сауданың өріс алуын қолдады. Отандық өндірістің өркендеуіне жол ашып, басқа елдерден әкелінетін даяр бұйымдарға жоғары баж салығын орнатты.

Тюдорлар шикізат пен азық-түліктің шетелге шығарылуына тыйым салды. Тюдорлардың тұсында ағылшындардың отарлық экспансиясы күшейді. XVII ғасырдың басында Тюдорлар әулетінің табысты жүргізген ішкі және сыртқы саясаты Англияны Еуропада алдыңғы қатарлы елдер құрамына қосты.

Германия дамуының ерекшелігі. XVI ғасырда Германияның ең бай мемлекет болу мүмкіндігі бар еді. Германия дүниежүзілік сауда жолындағы қолайлы жерге орналасқан болатын. Осындай ұтымды жақтарына карамастан, Германия экономикалық дамуда артта қала берді. Германияның артта қалуының бірнеше себептері бар еді. Оның ең бастысы елдің саяси бытыранқылығы болды. Германия іс жүзінде өзара қарым-қатынасы жоқ ұсақ княздіктерден тұрды. Әрбір князь өз ақшасын шығарды, алым-салық жинады, сот жүргізді. Мұндай бытыранқылық ел экономикасының одан әрі дамуына зиян келтірді. Реформациядан кейін Германияның бытыранқылығы одан әрі күшейді. Орталықтану үдерісі Германияда орын алған жоқ, тек аймақтық орталықтандыру ғана іске асты. Батыс Еуропада XV ғасырдың бірінші жартысында ірі қалалар дамып, ірі кәсіпорындар пайда болды. Ақшаның маңызы күшейіп, сауданың дамуына себепші болды.

Ізден

Франция мен Англияның бір орталыққа бірігуіне әсер еткен қандай жағдайлар еді? Германия неге бір орталыққа біріге алмады?

Анықта

Феодалдық соғыстар мен орталықтандырылған мемлекеттердің қалыптасуын зерттеп, олардың арасындағы байланысты анықтап, өз пікіріңді білдір. Сыныптастарыңды тыңда.

Біліміңді тексер

1. Франция королі I Франциск мемлекеттік тіл ретінде француз тілін қай жылы енгізді?
2. Англияның бір орталыққа бағынуының қандай ерекшеліктері болды?
3. Германияның дамуының артта қалуының себептерін көрсет.

БАТЫС ПЕН ШЫҒЫСТАҒЫ АБСОЛЮТИЗМ

§ 18. ФЕОДАЛДЫҚ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ

Бұл сабақта:

- Еуропадағы феодалдық мемлекеттердің даму кезеңдерін анықтаймыз.

Тірек сөздер

Тұрақсыз мемлекеттік бірлестіктер
Феодалдық бытыраңқылық
Орталықтанған мемлекеттер

Батыс Еуропаның көптеген елдерінде феодалдық қатынастардың қалыптасу үдерісі IX—XI ғасырларда аяқталды. Феодалдану үдерісінің аяқталуы күрделі жағдайда өтті, бірін-бірі алмастырған тұрақсыз мемлекеттік бірлестіктер пайда бола бастады. IX—XI ғасырларда Еуропада жана мемлекеттер құрылып, этникалық жана топтар мен халықтардың қалыптасуы жүрді. Италияда, Францияда феодалдық құрылым, негізінен, X ғасырда аяқталса, Англия мен Византияда бұл үдеріс XI ғасырдың аяғында, ал Германияда тек XII ғасырдың басында орнықты.

X—XI ғасырларда Еуропада бытыраңқылық орын алды, замоктар көптеп пайда болды. Ол феодалдың саяси, соттық, әкімшілік, әскери билігінің орталығы еді.

X ғасырлардағы замоктар ағаш мұнаралар еді. Мұнаның жоғарғы қабатын феодал иеленсе, төменгі қабатында жасақ пен қызметшілер тұрды. XI ғасырдың басынан замок тастан қаланып салына бастады.

Ойлан

Феодалдық қатынастардың қалыптасуында қандай ерекшеліктер болды?

X—XI ғасырларда Еуропадағы әскердің негізгі түрі атты әскер болды. Әрбір феодал сеньорға атты әскер қатарында қызмет етуге міндетті болатын. Бұл кездегі рыцарьлардың негізгі қаруы семсер мен ұзын найза еді. Сауыт пен қалқан қорғаныс үшін

Ортағасырлық жәрменке

қызмет етті. Кейінірек, XII—XIII ғасырларда рыцарь сауыттары пайда болды.

Француз корольдығының негізін 843 жылы Верден келісімшарты қалады. Француз корольдығының этникалық құрамы күрделі болатын. Елдің саяси орталығы солтүстік-шығыста еді. Тұрақты астана болған жоқ. Король Ланада, кейін X ғасырдың аяғында Парижде тұрақтап тұрды.

Король, негізінен, солтүстіктегі француз халқының жоғарғы билеушісі болды. Король пеліктерінің маңызды ірі екі өзен — Сена мен Луараның орта ағыстарына, сондай-ақ оңтүстіктен солтүстікке апаратын құрлықтағы жолдарға үстемдік ететін Париж бен Орлеанда орналасуының Франция тарихы үшін маңызы зор болды.

VI ғасырдың соңында Италия аумағының басым бөлігін лангобардтар жаулап алды. Лангобардтар тұсында барлық аумақ герцогтіктерге бөлінді. Лангобард корольдары Павия қаласын астана жасады. 756 жылы Папа мемлекеті пайда болды. Италиядағы феодалдық қатынастардың қалыптасуы VIII—IX ғасырларда жүрді. Италия тарихының өзге Еуропа елдерімен салыстырғандағы ерекшелігі қалалар санының көп болуында еді. Италия біртұтас ел болмады. Бұл — Италияның дамуына көп кедергі келтірді.

Нормандар деп аталған тайпалар — қазіргі норвегтердің, шведтердің, даниялықтардың арғы аталары. Олар Еуропаның солтүстігінде қатал жағдайда өмір сүрді. Нормандар Солтүстік және Балтық теңіздерінде балық аулап, күнін көрді. Олар Еуропадағы таңдаулы теңізшілер еді. Шағын, бірақ берік, жылдам жүзетін кемелер жа-

сады. Оның артқы жағы үшкір тұмсықты болды. Бұл қажет болған жағдайда ескектерді қайта орналастырып, кері жүзуге мүмкіндік берді. Кемелердің тұмсығы, әдетте, айдаһардың, жыланнның басы сияқты ойылды. Бұл олардың діни түсінігіне байланысты еді. Нормандар тұсбағарды білмегенімен, жұлдыздар арқылы өз жолын жақсы таба алатын. Олар IX ғасырда Солтүстік Германияны, Францияны, Англияны тонап отырды. Скандинавия елдеріндегі феодалдану үдерісінің өзіндік ерекшелігі болды. Бұл ерекшелік Скандинавияның географиялық жағдайына байланысты еді. Ерте феодалдық кезең Скандинавияда XII—XIII ғасырларда қалыптасты.

Британияда (уақыт өте келе бұл аумақ Англия деп атала бастады) V ғасырдың екінші жартысынан VII ғасырдың басына дейінгі кезеңде бірнеше варварлық англосаксон корольдықтары пайда болды. VII ғасырдың аяғынан англосаксон мемлекеттерінде феодалдану үдерісі жүре бастады. Англияның феодалдануының негізгі себебі жасақшылар мен шіркеу мекемелеріне корольдың жаппай жерді сыйға беруінде болды. Жерді сыйға беру грамоталармен бекітілді және “бокленд” деп аталды. Боклендтің пайда болуымен Англияда ірі жер иелігі пайда болды.

Испания аумағында вестготтар, вандалдар, аландар, свевтер қоныстанды. 709 жылы арабтар Вестгот корольдығының аумағына келіп түсті. Арабтардан басқа жаулапалушылыққа Солтүстік Афри-

Ортағасырлық замок

канын жергілікті тұрғындары — берберлер де қатысты. 711 жылы олардың Испанияны жаулап алуы басталды.

755 жылға дейін мұсылмандық Испания Дамаск халифатының құрамына кірді. Оның астанасы Кордова қаласы болды. Экономикалық тұрғыдан алғанда, мұсылмандық Испания ортағасырлық Еуропаның гүлденген аймақтарының бірі еді. Мұсылмандық Испанияның жоғары деңгейде дамыған қалалық өркеннеті ортағасырлық Батыс Еуропаның мәдени дамуының базасы болды. Кордова, Севиль, Толедо тайфтарының зайырлы мектептерінде құқық, философия, тарих оқытылды. Кордова халифатының кітапханасында 400 мың кітап болды.

Арабтарға қарсылық тек түбектің солтүстігіндегі таулы аймақтарда ғана көрсетілді. Мұнда испандық христиан мемлекеттерінің негізі қаланды.

Шығыс және Орталық Еуропада бірнеше славян мемлекеттері қалыптасты. IX ғасырда пайда болып, IX—X ғасырларда Шығыс славяндардың басын қосқан, Ладогадан Солтүстік Днепр жағасына дейінгі және Неман мен Припять беткейінен Ока және Волга өзендері аралығына дейінгі аумақты мекендеген орыс мемлекеті қалыптасты. Сонымен қатар X ғасырда Батыс славян тайпалары мен Одра, Варта, Висла және Балтық теңізі жағалауындағы тайпалық князьдіктерден құрылған Польша мемлекеті пайда болды.

Балқан түбегінің шығыс бөлігін Византия империясы иемденді.

Халықтардың атымен байланысты жер атаулары

Халық атауы	Жер атауы
Лангобардтар	Ломбардия
Бриттер	Бретень, Британия
Франктер	Франция
Англдар	Англия

Ойлан

Римдіктерден бастап Британияға басып кіргендердің тізімін жаса.

Біліміңді тексер

1. Нормандар деген кімдер?
2. Кордова қаласы, Кордова халифаты туралы не білесің?

§19. АНГЛИЯ, ФРАНЦИЯ ЖӘНЕ РЕСЕЙДЕГІ АБСОЛЮТИЗМ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл сабақта:

- Батыстағы монархия түрлерін анықтаймыз;
- Абсолюттік монархияның мәнін түсінеміз;
- *Парламент, Бас Штаттар, Боярлар думасы* ұғымдарымен танысамыз.

Тірек сөздер

Абсолютизм
Парламент
Бас штаттар
Боярлар думасы

Кейінгі орта ғасырларда Батыс Еуропаның Англия, Франция сияқты мемлекеттерінде шексіз билік орнады. Ол абсолюттік билік деп аталды.

Абсолютизм — латынның шексіз деген сөзінен алынған, мемлекеттік басқарудың бір түрі. Абсолютизм кезінде жоғарғы өкімет билігі толық жеке-дара бір адамның қолына шоғырланды. Заңшығарушылық, атқарушы, сот билігі бір адамның қолында болды.

? Анықта

Абсолюттік құрылысқа мемлекеттің географиялық орналасу жағдайының әсер етуін Англия мысалында түсіндіре аласың ба?

Абсолюттік монархияның негізгі белгілері:

- корольдың сөзі бүкіл ел үшін заң болды;
- король қазынасын өз еркінше басқарды;
- соттарды өзі тағайындап отырды;
- әскерді өзі басқарды;
- салық мөлшерін өзі белгіледі;
- салық жинаушыларды өзі тағайындап отырды;
- елдің барлық халқы корольдың боданы деп саналды.

Ағылшын абсолютизмі. XVI ғасырдың бірінші жартысында ағылшын королінің билігі солтүстік графтықтар мен шеткі аймақтарда күшейтілді. Шеткі аймақтарды басқару үшін арнайы мекемелер құрылды. XVI ғасырда Англияда абсолюттік құрылыс орнады. Ағылшын абсолютизмінің үш ерекшелігі бар. Біріншіден, жергілікті жерлерде бюрократиялық аппарат әлсіз болды. Жергілікті басқару өз маңызын жоғалтқан жоқ. Графтықтар мен ірі қалалардағы маңызды қызметтер, негізінен, джентри өкілдері мен қала буржуазиясы арасынан сайланды. Екіншіден, Тюдорлар өз билігін күшейту үшін *парламентті* де пайдаланды. Парламент — заң шығарушы орган. Парламент екі палатадан тұрды. Бірінші палата *лордтар палатасы* деп аталды. Оған ірі жер иелерінің өкілдері — герцогтер, графтар, барондар сайланды. Екінші палата *қауымдар палатасы* деп аталды. Парламенттің ұсақ және орта

дворяндарынан құр алған корольға бағынышты екінші палатасы король билігінің күшеюіне мүдделі болды. Корольдан ірі жер иеліктерін алған жоғарғы палата өкілдері де король билігінің күшеюіне мүдделі еді. Ағылшын абсолютизмінің келесі ерекшелігі тұрақты әскердің болмауымен байланысты. Географиялық орналасу ерекшелігіне байланысты ағылшындар әскери флотқа көп көңіл аударды, ал әскер ескі жасақ күйінде сақталып қалды.

Тюдорлар билігі. Англияда абсолютизмді нығайтқан — Тюдорлар әулеті. Тюдорлар дворяндардың мүддесін қорғады. 1489 жылдан бастап қоршау саясатына қарсы парламент бірнеше акті шығарды. Заңның орындалуын қадағалау үшін XVI ғасырдың бірінші жартысында екі комиссия құрылды. Тюдорлар шұға жасау ісінің дамуына қолдау көрсетті. Абсолютизмді күшейту үшін Тюдорлар шіркеу реформасын іске асырды. Шіркеу реформасы VIII Генрих тұсында басталды. 1534 жылы парламент ағылшын шіркеуін Рим бағыныштылығынан босатып, “Супрематия актісі” бойынша ағылшын шіркеуінің басшысы Англия королі деп танылды. Супрематия актісі — ағылшын шіркеуінің католик шіркеуінен бөлінгені туралы бекіткен ағылшын парламентінің 1534 және 1559 жылдардағы актісі. Бұл Англиядағы реформация көрінісі еді. Реформация негізінде ұлттық протестанттық шіркеу қалыптастырылып, абсолютизм күшейту құралына айналдырылды.

1625 жылы таққа I Карл отырды. Жаңа король өзіне салық жинау құқығын беруді талап етті, алайда парламент бұған келіспеді. Сол себепті I Карл парламентті таратып, жеке билік жүргізе бастады. Бірақ Шотландиямен соғыс басталғанда, I Карл парламентті қайта

VIII Генрихтің тәж кіюі

Ришелье

шакырып, соғысқа қаржы алуға мәжбүр болды. Парламент корольға соғыс жүргізуге қаржы берудің орнына, корольдың қызметіне тергеу жүргізуді бастады. Осыдан кейін елде революция басталды. Нәтижесінде I Карл тиран ретінде өлім жазасына кесілді. Осылайша корольдың жеке билігін күшейтуге ұмтылуы абсолютті монархияның күйреуімен аяқталды.

Ойлан

Тюдор билігі қандай сипатта болды?

Француз абсолютизмі. Француз абсолютизмі монархияның орнына келді. Франциядағы әлеуметтік топ өкілеттілік ұйым *Бас штаттар* деп аталды. Бас штаттар заң шығарушы ұйым болды. Бас штаттар король билігін шектей алған жоқ.

Францияның XVII ғасырдың бірінші жартысындағы саяси-экономикалық жағдайы жақсара түсті. Бұл жетістіктерде корольдың бірінші министрі кардинал Ришельенің үлесі зор болды. Ришелье Францияны 1624 жылдан 1642 жылға дейін биледі. Ол барлық күш-жігерін орталық үкімет билігін нығайтуға, экономиканы дамытуға, Францияның басқа елдер арасындағы беделін арттыруға жұмсады. Ришелье феодал аксүйектердің қарсылығын тойтарып, бір орталыққа бағынған өкімет билігін нығайтты. Француз абсолюттік жүйесін бекіткен де Ришелье.

XVII ғасырдың екінші жартысында Францияда шексіз, абсолюттік монархия түпкілікті орнады, ел билігі түгелдей корольдың қолына жинақталды. Француз корольдары шіркеуді өздеріне бағындырып алды. Француз абсолютизмін одан әрі дамытқан XIV Людовик (1643—1715) елді “Мемлекет — бұл мен” деген ұғыммен биледі. Оның кардиналы Мазарини XIV Людовик король билігін одан әрі нығайтты. Король сарайын Париж маңындағы Версаль қаласына көшіріп, жана сарай салдырды.

XIV Людовик таққа 1643 жылы келіп, 1715 жылға дейін ел басқарды. Король Париж парламентінің қолдауынсыз өз еркімен салық тағайындап, заңдар шығарды. Король Еуропада алғашқы тұрақты әскердің негізін қалады. XIV Людовикті абсолюттік билігінің шырқау шегінде оны “Күн королі” деп атады.

XVI—XVII ғасырдың бірінші жартысында Франция Еуропа елдерінің арасындағы ең қуатты мемлекеттердің біріне айналды.

Ресейдегі абсолютизм. XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасырдың басы Ресей тарихында ең бір күрделі кезең болды.

XVII ғасырда Ресей қоғамы үш әлеуметтік топты құрады. Біріншісі — билік басындағылар, екіншісі — сауда-өнеркәсіп қызметкерлері, үшіншісі — шаруалар. Жоғарғы топқа Мәскеу Ұлы князі, сарай қызметкерлері, боярлар, әскерилер жатты. Әлеуметтік топтар арасындағы бақталастық, билік үшін күрес XVII ғасырда Ресейде дүрбелен тудырды. Бұл кезең 1584—1613 жылдарға дейін созылды.

Дүрбелен дәуірін басталуына негізгі себеп — 1584 жылы Ресей патшасы IV Иванның қайтыс болуы. 1584 жылдан бастап Иван Грозныйдың ұлы Федор патшалық құрды. Оның артында мұрагер болмағандықтан, сарай төңірегіндегі тақтан үміткер адам Борис Годунов болды. Б.Годунов 1598 жылы таққа отырды. Ол — өз заманының ірі саяси және мемлекет қайраткері болған адам. Ресейдің Еуропа елдерінен артта қалғандығын түсініп, шетелде оқыған, білімді адамдарды әкелді. Шетелдерге дворян балаларын оқуға жіберді. Ресейдің діни дербестігін нығайту, рухани жағынан күшейту үшін Ресей қоғамында патриархтың рөлін арттырды.

Борис Годунов

Ойлан

Ресей абсолютизмінің ерекшелігі қандай болды?

Борис Годуновтың патшалығына елдегі боярлар тобы қарсы болды. Ресейден қашып, Польшаға барған Чудов монастырінің монахи өзін Дмитрий деп таныстырды. IV Иван Грозныйдың 9 жасында қайтыс болған Дмитрий деген баласы болған.

Польшаның қолдауымен әскер жинап Лжедмитрий (“жалған” Дмитрий) Мәскеуге қарсы жорыққа аттанды. Бұл Ресей патшалығында бақталастықтың күшейіп тұрған кезі еді. Сондықтан Лжедмитрий өзін патша деп жариялайды. 1606 жылы Лжедмитрий өлтірілді. Өкіметті боярлар басып алды. Таққа Василий Шуйский (1606—1610) отырады. 1608 жылы поляк шляхтасы патша тағына жана адам тағайындап, Мәскеуге екінші рет жорық ұйымдастырды. II Лжедмитрий Мәскеу қаласындағы Тушино селосына

келіп, сол жерден үстемдік жасай бастады. Шуйскийді боярлар қолдамады.

1609 жылы Польша королі Ресейге басып кірді. Шуйский үкіметтен кетуге мәжбүр болды. Елді жеті боярдан құрылған топ өз қолына алды. Польша әскерінен Ресейді қорғау жолында Кузьма Минин мен Дмитрий Пожарский көзге түсті. 1612 жылы қазан айында шетел басқыншыларын тізе бүктірді.

Романовтардың билік құруы. Мәскеуді азат еткеннен кейін елде жаңа үкімет құру қажет болды. 1613 жылы ақпан айында Мәскеуде 700 адам қатысқан Зем соборы шақырылды. Зем соборы Ресей патшасы ретінде 16 жастағы Михаил Федорович Романовты қалады. Сөйтіп, Ресей тарихында Романов әулеті таққа отырды. М.Ф. Романов 1613—1645 жылдары билік етті. Жалпы Романовтар әулетінің билігі үш ғасырға созылып, 1917 жылға дейін билік етті. 1649 жылы собор заңдарының жинағы қабылданды. Ол Ресейдегі шаруалар басыбайлығын түпкілікті бекітті.

Орыс абсолютизмінің түпкілікті қалыптасуы XVII ғасырдың соны мен XVIII ғасырдың басына келеді. Ол І Петрдің есімімен байланысты. І Петр жаңа идеология мен жаңа тәртіптер қалыптастырды. Бұл өзгерістер барлық биліктің бір адамның қолына жинақталуын талап етті.

Ұлы Петр билік органдарын қайта құрды. Патшадан кейінгі жоғарғы билік сенат болды.

Сословиялық өкілеттілік ұйымдар — Зем соборы, Бояр думасының қызметі тоқтатылды.

Ізден

Топта ағылшын, француз, орыс абсолютизмін салыстырып, кесте жасаңдар.

Біліміңді тексер

1. Шексіз биліктің негізгі белгілері қандай?
2. Ағылшын абсолютизмін күшейткен әулет кім?
3. Тюдорлар ағылшын шіркеуін қалай бағындырды?
4. Ришелье деген кім?
5. XIV Людовик пен І Петр туралы не білесің?
6. Бас штаттар, парламент, дума туралы айтып бер.

§20. ҚЫТАЙ МЕН ЖАПОНИЯДАҒЫ МОНАРХИЯНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Орта ғасырлардағы Қытайдың саяси жағдайы. Орта ғасырлардағы Қытайдың саяси жағдайының ерекшелігі — ол бірде қуатты империяға айналып көршілеріне қатысты жаулаушылық соғыстарын жүргізсе, келесі бір кезеңде әлсіреп солтүстіктегі көршілері көшпелі халықтардың шапқыншылықтарына тап болып отырды.

Ерте орта ғасырларда қалыптасқан ең алғашқы орталықтандырылған мемлекет Суй империясы (581—617) болды.

? Анықта

Хрестоматия материалы бойынша Суй мемлекетінің құлауының себептерін анықта.

618—907 жылдар аралығында өмір сүрген Тан империясы ортағасырлық Қытайдағы ең қуатты мемлекет болды. Дәл осы әулет тұсында ортағасырлық Қытайға тән монархиялық басқару типі қалыптасты.

Мемлекет басында тұрған монархтың билігі мұрагерлікпен берілді және шексіз болды. Ол ресми түрде “*Аспан ұлы*”, яғни император деп аталды. Императордың жеке басы киелі деп есептелді. Басқару тармақталған шенеуніктік-бюрократиялық аппарат арқылы жүргізілді.

Қызметкерлерден емтихан алу жүйесі енгізілді. Шенеунік болуға үміткерлер Конфушйдің шығармалары бойынша емтихан тапсырды.

Ортағасырлық Қытайда жер мемлекеттің меншігінде болды. Мемлекет жерді үлестік жүйе шеңберінде пайдаланды.

IX—X ғасырларда Қытайда мемлекеттік меншікпен қатар ірі жер меншігі де өсе

Бұл сабақта:

- Шығыс елдеріндегі монархияның формаларын сипаттаймыз;
- Қытайдағы Юнлэ билігінің сипатын анықтаймыз;
- Жапониядағы Токугава билігінің мәнін ашамыз.

Тірек сөздер

Суй
Тан
Мин
Самурай
Сегунат
Токугава

Тан империясының негізін қалаушы
Ли Юань

бастайды. Мұндай ірі жер иелерін *күшті үйлер* деп атады. Ірі жер иелері өз жерлерінде толық үстемдік етті. Күшті үйлерді ортағасырлық Еуропа елдеріндегі феодалдық вотчиналармен және замоктармен салыстыруға болады.

Ірі жер иелері орталық билікке бағынғысы келмей, елде бүліктер шыға бастады. Сонымен бірге шаруалар көтерілісі де жиілеп кетті. X ғасырдың басында шаруалар көтерілісі мен бүліктердің салдарынан Тан империясы әлсіреп, құлайды. Ел қайтадан бірнеше кішігірім мемлекеттерге бөлшектеніп кетеді.

X ғасырдың ортасынан бастап Қытайдың саяси жағдайы тұрақтана бастайды. 960 жылы билікке келген *Сун әулеті* бүкіл Қытайды қайта біріктіреді.

Алайда басқару аппаратының шектен тыс ұлғайып кетуі және халықтан алынатын салықтың өсуі елдің ішкі жағдайына кері әсер етті. Осы жағдайды пайдаланып, елдің солтүстігіне көшпелі тайпалар шапқыншылықтар жасай бастайды. Солардың бірі — *чжурчжендер* XII ғасырдың ортасында *Цзинь* атты мемлекет құрып, Қытайға қауіп төндірді. 1127 жылы чжурчжендер Сун империясының астанасы — Кайфынды жаулап алды.

Сун империясының қол астында тек оңтүстіктегі жерлер қалды.

XIII ғасырдың басында Қытайға моңғолдар басып кіргенде ел осылайша екіге бөлініп тұрған болатын. Солтүстік Қытай Цзинь империясына қараса, оңтүстікте Сун әулеті билік құрды.

Ойлан

Қытай тарихының моңғолдар билік құрған дәуірі жөнінде осы оқулықтың басында оқыдық. Моңғолдардың Қытай жеріндегі мемлекеттің қалай аталғанын, оның негізін кім қалағанын есіңе түсір? Мемлекеттің саяси жүйесі қандай еді?

XIV ғасырға қарай моңғол басқыншыларының Қытайдағы билігі әлсірей бастайды. Қытай халқының басқыншыларға қарсы наразылығы күннен-күнге өсе түсті. Өйткені барлық ауыртпалық

Ізден

Шенеуніктерді қызметке алу үшін енгізілген емтихан сұрақтары неге Конфуцийдің шығармаларынан алынды? “Конфуцийдің мемлекет пен қоғам туралы ойлары” тақырыбында эссе жаз.

карапайым халықтың — шаруалардың пығына түскен болатын. Сондықтан да шетелдік басқыншыларға қарсы наразылық шаруалар көтерілісі түрінде орын алды.

Көтерілісшілер арасында *Чжу Юаньчжан* басқарған отряд аса зор табыстарға қол жеткізді. Ол көптеген маңызды қалаларды бірінен кейін бірін басып алды. 1368 жылы қаңтарда Чжу Юаньчжан таққа отырып, жаңа *Мин империясының* құрылғандығын жариялайды. Сол жылдың қыркүйегінде оның әскері монғолдар тұсындағы елдің астанасы — Дадуға (Пекин) келіп кірді. Осылайша монғолдардың билігі құлатылды.

Мин империясының императоры Чжу Юаньчжан

Ойлан

Чжу Юаньчжан бастаған шаруалар көтерілісі жеңіске жетіп, елден монғолдар толықтай қуылып шығарылды. Кезінде бүкіл әлемді дүр сілкіндірген монғолдардың шаруалар қолынан жеңіліс табуының себебін қалай түсіндірередің? Бұл сұраққа жауапты мұғаліммен бірге іздестіріп көр.

Билікке келгеннен кейін Чжу Юаньчжан монархиялық басқару жүйесін қалпына келтірді. Ол бастапқыда елдің шаруашылығын қалпына келтіру мақсатымен шаруаларға жағдай жасады. Көтеріліс кезінде басып алынған жерлерді шаруаларға бекітіп берді.

Мин империясының ең қуатты императоры Чжу Юаньчжанның төртінші ұлы Чжу Дин болды. Ол 1403—1424 жылдары билік құрды. Өз билігінің ұраны ретінде “Юнлэ” — “Мәңгілік қуаньш” ұранын жариялады, сондықтан Чжу Динді император Юнлэ деп атап кетті. Юнлэ барынша қатаң орталықтанған билік жүргізуге тырысты. Ол елді тармақталған шенеуніктік аппараттың көмегімен басқарды. Шенеуніктер бұрынғысынша емтихан жүйесі арқылы іріктеліп алынды. Император шенеуніктер арасындағы парақорлыққа қарсы қатаң күрес жүргізді.

Юнлэ тұсында Қытай экономикасы ерекше гүлденді. Ішкі сауда байланыстарын дамыту мақсатымен Ұлы Қытай каналы қайта қалпына келтірілді. Бұл шара ауылшаруашылығының негізі болған — суару жүйесінің дамуына да оң ықпал етті.

Юнлэ тарихқа “ағартушы император” атағымен енді. Оның жарлығымен Қытай тарихының энциклопедиясы дайындалды. Жинаққа соңғы 500 жылдағы Қытайдың классикалық шығармалары енді. Юнлэ энциклопедиясы 11095 томнан тұрды.

XVI ғасырдың басында Мин империясының басқару жүйесі терең дағдарысқа түсті. Император мемлекеттік істерді жүргізудің орнына, уақытын ойын-сауықтармен өткізетін болды. Мемлекет әлсіреп, Қытайды XVII ғасырдың ортасында манчжурлар басып алды.

Жапонияда қалыптасқан ортағасырлық мемлекеттің ерекшеліктері. Жапондықтардың ата-бабалары — *ямото тайпалары* III—V ғасырларда Жапон аралының барлық тайпаларын өзіне бағындырып, алғашқы мемлекеттің негізін қалады. Мемлекетті император басқарды. Алайда XI—XIII ғасырлар аралығында императорлық билік әлсіреп, сегундардың билігі күшейеді.

Сегундар қол астында қуатты әскери жасақтары бар ірі феодалдар еді. Сегундардың көтерілуінің себептері мынадай: X ғасырдың екінші жартысынан бастап Жапонияда феодалдық жеке жер иелігі — *сээн* пайда болды. Жер иелері — *дэймёлар* тұйық, окшауланған шаруашылық жүргізді.

X—XII ғасырларда ірі жер иелеріне айналған феодалдар барынша күшейіп, орталыққа бағынудан бас тартты. Елде саяси бытыранқылық орын алды. Провинциялардағы ірі жер иелері жеке билікке ұмтылып, феодалдық өзара қырқыс соғыстар жүрді. Ірі феодалдардың өзара қырқыстары кезінде әскердің рөлі барынша артып кеткен болатын. Осы негізде Жапонияда “*семсерді тір тұту*” дамыды, яғни жауынгерлік ерекше дәріптелді. Ерекше әскери-феодалдық топ — *самурайлар* қалыптасты.

Таным

Самурайлар ортағасырлық жапон қоғамында маңызды рөл атқарды. “Самурай” сөзі жапонның *saberu* — *қызмет ету* сөзінен шыққан. Самурайлар әскери қызметшілер болды, олар өздерінің қожаларына адал қызмет етуге тиіс болды.

1180—1185 жылдар аралығында орын алған феодалдар арасындағы күресте сегун (әскери басшы) Минамото жеңіске жетті. Сөйтіп, *Минамото сегунаты* қалыптасты. Сегунат — самурайларға сүйенген феодалдық мемлекет. Сегунат императордың саяси ықпалын әлсірету мақсатында астананы Камакура қаласына ауыстырды. Император енді тек діни басшы болып қалды.

Жапониядағы сегунат жүйесі жана дәуірге дейін сақталды.

1603—1868 жылдар аралығында Токугава сегунаты билік құрды. Астанасы Эдо (қазіргі Токио) қаласы болды. Елді тұтастай өз бақылауында ұстауға тырысқан Токугавалар халықты төрт әлеуметтік топқа бөлді. Бұл: самурайлар, шаруалар, қолөнершілер және саудагерлер. Бұлардың ішіндегі ең жоғарғы топ ақсүйек самурайлар болды.

Самурай

Анықта

Картаға қарап, Жапонияның географиялық ерекшеліктерін анықта.

XI—XIII ғасырлардағы Жапония

Токугава сегунатының маңызды міндеттерінің бірі — еуропалықтарды елден қуып, христиан дініне тыйым салу болды. Бұл “жабық есік саясаты” деп аталды. “Жабық есік саясаты” кезінде тек Қытаймен және Голландиямен ғана байланыстар сақталды. Шетелдермен байланыстың үзілуі ішкі өндірістің дамуына оң ықпал етті. Капиталистік өнеркәсіп (үй өнеркәсібі мен мануфактуралар) бой көтерді.

Ізден

Юнлэ мен Токугава билігі Батыс билеушілерінің билігіндей шексіз болды ма?

Есте сақта!

Аспан ұлы — Қытай императоры “Мәңгілік қуаныш” деген мағына береді.

Юнлэ — император Чжу Дидің билік құрған уақытының ұраны.

Самурай — Жапониядағы әскери қызметшілер.

Сегунат — самурайларға сүйенген феодалдық мемлекет.

Біліміңді тексер

1. Қытай мен Жапонияның мемлекеттік басқару жүйесін өзара салыстыр.
2. Самурайлар кімдер?
3. Сегунат жүйесінің мәнін аша аласың ба?

§21. ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНДАҒЫ МОНАРХИЯНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Селжүктер мемлекетінің қалыптасуы. Түрік мемлекетінің алғашқы ошағы XI ғасырдың аяғына таман Кіші Азия жерінде құрылды. Оны құрған Орталық Азия жерінен шыққан түркітәлдіс көшпелі тайпалар — *селжүктер* болатын.

Селжүктер оғыз тайпаларына жататын. XI ғасырдың басында түркі тайпаларының бірі қыпшақтар күшейіп, оғыздарды ығыстыра бастайды. Селжүктер басқарған оғыздардың бір бөлігі батысқа ығысып кетеді.

Орта Азия жерінде тұрақтай алмаған олар, одан әрі жүре отырып, Иран жерін жаулап алады. Осы жерде олар *Ұлы Селжүк мемлекетін* қалыптастырып, одан әрі жаулаушылық жорықтарын жалғастыра береді.

Селжүктер XI ғасырдың ортасында Кіші Азияға жаулаушылық жорықтарын бастайды. Кіші Азия бұл кезде Византия империясына қарайтын. 1071 жылы селжүк сұлтаны Алып-Арсланның әскері Маншикерт маңында Византия әскерін талқандады. Осы уақыттан бастап селжүктер Кіші Азия жерін біртіндеп жаулап алды.

Бұл сабақта:

- Осман империясының қалыптасу тарихымен танысамыз;
- Осман империясындағы монархиялық билік формасының ерекшеліктерін анықтаймыз.

Тірек сөздер

Оғыз
Селжүк
Осман
Бейлік
Империя

Ойлан

Неге селжүктер Орталық Азия жерінен кетуге мәжбүр болды?

Анықта

Ұлы Селжүк мемлекетінің жорықтары қай бағытта болды?

Осман мемлекетінің қалыптасуы және империяға айналуы. Кіші Азия жеріне Орталық Азиядан түркі тайпаларының қоныс аударуы монғол жаулаушылықтары тұсында қайта жандана түсті. 1219—1221 жылдары монғолдардың Орта Азияға жорығы кезінде, *Ертоғрыл* бастаған түрікменнің *қайы* тайпасы түрікмен даласынан

батысқа қарай жылжыған болатын. Олар XIII ғасырдың 30-жылдары Кіші Азияға жетті. Ертоғрыл шегаралық кішкентай жерді Селжүк сұлтанынан *иқта* ретінде алады, сол үшін шегараны күзетуге міндетті болды. XIII ғасырдың аяғында селжүктердің әлсіреу жағдайында, Кіші Азияның батысындағы жерлер тәуелсіз бейліктерге (кішігірім әмірліктер) бөлініп кетті. 1281 жылы Ертоғрыл қайтыс болғаннан кейін, оның ұлы Осман жана бейліктің негізін қалады, ол *Осман бейлігі* деп аталды. Осы бейліктің негізінде 1299 жылы *Осман мемлекеті* құрылады.

Османның ұлы *Орхан бей* 1326 жылы Мәрмәр теңізі мен Қара теңізге дейінгі Кіші Азияның солтүстік-батыс бөлігін толық бағындырды. Османдар өздерінің жорықтарын *қасиетті соғыс* (ғазуат) деп жариялады. Өйткені олар христиандық Византияға қарсы бағытталды. Бұл кезде крест жорықтары саябырсып, кресшілерді өз жерлерінен қуып шыққан мұсылмандар, енді христиан елдеріне қарсы дін жолындағы соғысын бастаған болатын.

1453 жылдың көктемінде сұлтан *II Мехмед Фатих* өзінің он мыңдық таңдаулы әскерін Византияның астанасы — Константинопольға қарсы жылжытты. 50 күн бойы қоршауда болған қала 1453 жылы 29 мамырда құлады, император өлтірілді. II Мехмед қаланы Стамбұл деп өзгертіп, империяның астанасы деп жариялады. Ежелден батыс пен шығысты байланыстырушы “алтын көпір” аталып келген Константинопольдың алынуы Осман мемлекетінің күш-қуатын айтарлықт ай арттырды.

? Анықта

Константинопольдың алынуының Осман мемлекеті үшін маңызын қосымша мәліметтерден анықтап көр.

II Мехмед Фатих

Осман билеушілерінің күш-жігерімен құрылған қуатты әскер Еуропа мен Азияда жаулаушылық жорықтарын әрі қарай жалғастыруға мүмкіндік берді. Жаңа қалыптасқан империя, ең алдымен, мұсылмандық шығыста жетекші мемлекет болуға таласты.

Түріктердің мәмлүктік Египетті бағындыруы. Бір кездері қуатты мемлекет болған мәмлүктік Египет XVI ғасырдың басына қарай барынша әлсіреп кетті. Ішкі саяси дағдарыс пен әскери қуатының кемуі бұл елдің мұсылмандық Шығыстағы беделін түсіріп жіберді. Ол мұсылман

әлемінде әділеттік орнатуға, сыртқы жаулардан қорғауға қабілетті күш бола алмай қалды. Бұл рөлге енді Осман империясы таласты. Осы себеппен екі мемлекет арасында соғыс басталды. 1516—1517 жылдары болған шайқастарда түріктер толық жеңіске жетті. Мәмлүк сұлтандарының иеліктері Осман империясының қол астына өтті.

Ізден

Мәмлүк сұлтандарының иеліктеріне Египеттен басқа тағы қандай жерлер кірді? Қосымша дереккөздерден ізден.

Түрік-Иран қарым-қатынастары. Кейінгі орта ғасырларда Иран жерінде Сефеві әулеті билік құрды. Әулеттің тірегі көшпелі түркі тайпаларынан болды. Сондықтан мемлекетте түркі тайпалары жетекші орында болды. Ал жергілікті халық — парсылар бағынышты жағдайда болды. Уақыт өте келе Сефевилер жергілікті халықтың қолдауына ие болу мақсатымен исламды мемлекеттік дін деп жариялады.

Ізден

Қосымша дереккөздерден ортағасырлық Ирандағы Сефевилер әулетінің билігі туралы ізденіп, әңгімеле.

Сефевилік Иран мұсылмандық Шығыстағы аса қуатты мемлекеттердің бірі болды. Мәмлүктік Египет талқандалғаннан кейін ол Османдық Түркияның басты қарсыласына айналды. Екі мемлекет ұзаққа созылған соғыс жүргізді. Соғыстың басты себебі — шегаралық жерлер үшін талас (Армения, Грузия, Ирак жерлері) еді. Соғыстың сылтауы — діни алауыздықтар болды: Осман мемлекетінде исламның сүнниттік бағыты мемлекеттік дін болса, Иран шейіттік исламды мемлекеттік дін деп жариялады.

Ұзаққа созылған соғыс барысында екі жақ алма-кезек жеңіске жетіп отырды. Алайда соңғы нәтижеде Түркия жағы басым түсіп, Ирак, Батыс Грузия мен, Батыс Армения жерлері Осман империясының қол астына өтті.

Осман империясының Батыстағы жаулаушылықтары. Шығыстағы қарсыластары — мәмлүктік Египетті басып алып, сефевилік Иранды әлсіреткеннен кейін Осман империясы одан әрі күшейіп, Батысқа жаулаушылық жорықтарын бастап кетті. Осман сұлтаны I Сүлеймен 1521 жылы Белград қаласын басып алды. Бұл жеңіс османдардың Еуропаға ішкерілеп кіруіне жол ашты. Османдардың

Еуропадағы басты жауы — Рим Папасының бастауымен крест жорығын жүргізіп келген Италия, Испания, Португалия, Австрия, Германия, Венгрия, Польша мемлекеттері болды.

Еуропадағы соғыс қимылдары түріктер үшін сәтті басталды. Еуропада бұл кезде реформация, ал Германияда шаруалар соғысы жүріп жатқан болатын. Еуропаның езілуші халықтарының бір бөлігі түріктерді өз кожаларының қанауынан құтқарушылар ретінде қабылдады.

1526 жылы түріктер Венгрияның бір бөлігін басып алып, венгр тағына өз адамын отырғызды. Түркия Кипр аралы үшін Венециямен соғысты. Шешуші шайқас Лепанто қаласында болды. 1573 жылғы бітімшарты бойынша Венеция Кипрді Түркияға беруге мәжбүр болды.

Осман империясының әкімшілік-басқару жүйесі. Осман империясы феодалдық монархия түріндегі, бір орталыққа бағынған мемлекет болды. Мемлекеттің жоғарғы билеушісі сұлтан болды. Еуропаның абсолютті монархтарынан ерекшелігі — Осман сұлтандарының билігі едәуір шектеулі болды. Олар мемлекетте жарияланған діни құндылықтардың шегінен шықпады. XVI—XVII ғасырларда он бес сұлтанның алтауы шариятты бұзғаны үшін тақтан тайдырылып, екеуі өлім жазасына кесілді.

Сұлтан өз билігін ең жоғарғы дінбасыларымен және ірі қолбасшылардан тұратын империялық кеңеспен (*диуан*) бірлесіп жүргізді. Империяның әскери-әкімшілік жүйесін Ұлы уәзір басқарды.

Анықта

Осман империясының әкімшілік жүйесін сипаттап бер. Оның Еуропа елдеріндегі абсолюттік монархиядан ерекшелігін анықта.

I Сүлеймен Кануни (заңгер) тұсында империя өзінің ең бір гүлденген дәуірін бастан кешірді. Әкімет сауда мен қалалардың дамуына күш салды. Халық саны өсті. Ішкі және сыртқы сауда жанданды. Алайда осыдан кейін көп ұзамай Осман империясы құлдырау дәуіріне аяқ басты. XVI ғасырдың аяғынан бастап османдардың жаулап алу соғыстары бәсеңдей бастады. Соғыстан түсетін олжаның азаюы сұлтан қазынасын кемітті. Салықтар мен міндеткерліктер өсті. Әскери феодалдар әскердегі қызметі үшін алған пеліктерін өзінің жекеменшігіне айналдыра бастады. Олардың көпшілігі жорыққа қатысудан бас тартты. Әскердің саны кеміді. Осман мемлекетінің дағдарысы, ішкі қайшылықтары түріктердің жаулаушылық белсенділігін әлсіретіп тастады.

Осман империясындағы осы дағдарыс 1618—1622 жылдары билік құрған II Осман сұлтанның тұсында айқын көрініс тапты. Билік басына 14 жасында келгеніне қарамастан II Осман мемлекеттегі келеңсіз жағдайларды ретке келтіріп, сұлтан билігін нығайтуға бар күшін салды. Ол, ең алдымен, сұлтанға қарсы үнемі бүліктер ұйымдастырып отырған янычар әскерін таратып, әскерде реформа жасамақшы болды. Алайда оның бұл әрекетінен түк шықпады. Керісінше янычарлар сұлтанға қарсы кезекті бүлігін ұйымдастырып, сұлтанды тұтқындап, өлтірді.

Ізден

Хрестоматия материалы бойынша “Янычар корпусының Осман қозғалысындағы орны” атты тақырыпқа эссе жаз.

Жалпы, Осман империясы тарихының 1579—1683 жылдар аралығындағы кезеңі *тоқырау дәуірі* деп аталды.

Ізден

Осман сұлтаны II Осман мен Англия королі I Карл неге шексіз билік қалыптастыра алмады? §19-тағы Англия королі I Карлдің билігінің ерекшеліктерін еске түсіріп және қосымша дереккөздерді пайдаланып, топпен жобалық жұмыс дайындаңдар.

Есте сақта!

Селжүк — Орталық Азия жерінен шыққан түркітілдес көшпелі тайпалар.

Қайы тайпасы — Түрікмен даласынан Кіші Азияға келіп қоныстанған көшпелі тайпа.

Иқта — әскери қызметі үшін берілетін жер.

Осман бейлігі — Негізін Осман бей қалаған Кіші Азияның солтүстік-батысындағы кішігірім өмірлік.

Кіші Азия — Азияның батысындағы түбек, қазіргі Түркия аумағының орталық бөлігі.

Янычар — жаңа әскер, тұрақты жаяу әскер, олар полиция, күзет, жазалау қызметтерін де атқарған.

Біліміңді тексер

1. Осман империясының қалыптасуындағы селжүктердің рөлін көрсет.
2. Османдар мен Иран арасындағы соғыстардың себебін анықта.
3. “Түріктердің Константинопольды алуы” тақырыбында эссе жаз.
4. Осман империясы дағдарысының себептерін анықта.

САУДА, ҚОЛӨНЕР ЖӘНЕ ӘЛЕМДІ ИГЕРУ

§ 22. ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ

Бұл сабақта:

- Ұлы Жібек жолының халықаралық сауда мен саяхаттардағы рөлін анықтаймыз;
- Ұлы Жібек жолының әртүрлі тарихи дәуірлердегі жағдайын білеміз.
- Чжэн Хэ экспедициясымен танысып, ерекшеліктерін анықтаймыз.

Тірек сөздер

Ұлы Жібек жолы
Сауда
Керуен
Тауар
Мәдениет

Ұлы Жібек жолы Батыс пен Шығыс арасындағы көпір. Ежелгі дәуірден бастап-ақ кез келген мемлекеттің дамуында сауда мен қолөнер ерекше маңызды рөл атқарды. Алайда орта ғасырлардың басында Батыс Еуропа елдерінде сауда мен қолөнердің, жалпықалалық өмірдің дамуында тоқырау болды. Бұл Еуропадағы феодалдық құрылыстың ерекшеліктерімен байланысты еді. Ерте орта ғасырларда ірі жер меншігінің өсуіне байланысты Еуропада саяси және экономикалық өмір қалалардан вотчиналарға ауысқан болатын. Бұл — шаруашылықтың натуралдануына алып келді.

Ал Шығыс елдерінде қалалардың дамуында болсын, сауда мен қолөнерде болсын мұндай тоқырау орын алған жоқ. Керісінше орта ғасырларда Шығыста халықаралық сауда барынша қызу жүрді. Бұл шығыстық феодализмнің ерекшеліктерінің бірі болды. Халықаралық сауданың қызу жүруіне, сондай-ақ ежелгі дәуірде қалыптасқан Ұлы Жібек жолы да оң ықпал етті.

Ізден

Қосымша дереккөздерінен іздеп, натуралды шаруашылықтың сипатты ерекшеліктерін анықта.

Орта ғасырларда Жібек жолының рөлі өте зор болғаны соншалық, барлық ірі қуатты мемлекеттер оған бақылау орнатуға тырысты. Жалпы Жібек жолының тарихында бүкіл жолды бір мемлекет бақылауында ұстаған бірнеше кезеңдер болды. Бұл VI ғасырдағы Түркі қағанаты, VIII—XII ғасырлардағы Араб халифаты, XIII ға-

сырдағы Шыңғыс хан империясы және XIV ғасырдың сонындағы Әмір Темір мемлекеті.

Ізден

Чжэн Хэ экспедициясымен танысып, ерекшеліктерін анықтаймыз.

Ұлы Жібек жолы XVI ғасырға дейін Шығыс пен Батыс қарым-қатынасының маңызды жолы болып келді. Қытайдың торғын-торқасы осы жолмен Орта Азияға, Батыс Азияға және Еуропаға толассыз тасылды. Орта Азияның, Батыс Азияның және Еуропаның шынысы, жақұты, дақылдары және хош иісті заттары, дәрі-дәрмектері Қытайға тасылды.

Шығыс пен Батыстағы халықтар Жібек жолы арқылы өзара мәдени байланысқа түсіп, жаңа озық мәдениет қалыптастырды. Жібек жолы тек сауда жолы болып қана қоймай, дүниежүзі өркениетін тоғыстырып, адамзат қоғамының дамуына үлес қосты.

Ұлы Жібек жолының құлдырауы. Ұлы Жібек жолының өн бойына толықтай бақылау орнатқан қуатты империялар ыдырағаннан кейін, бұл жолдың бойымен жүретін сауда керуендерінің қауіпсіздігі төмендеп кетті. Сондықтан да ол бірте-бірте құлдырай бастады. Оның үстіне, XV ғасырдың аяғы мен XVI ғасырдың басындағы Ұлы географиялық ашылулардан кейін, біртіндеп құрлықтағы сауда жолдарының маңызы төмендей бастады. Теңіз қатынастасымалы дамығандықтан, Жібек жолы біртіндеп екінші орынға түсті. Теңізде жүзудің жылдамдығы, кемелерге артылатын тауар көлемінің көптігі, тауар тасудың салыстырмалы түрдегі арзан болуы XV ғасырдың аяғынан бастап құрлық арқылы жүретін сауда жолдарының құлдырауына алып келді.

Анықта

Ұлы Жібек жолының құлдырауына қандай жағдайлар себеп болды? Қазіргі таңда Ұлы Жібек жолын қайта қалпына келтіру бағытында қандай шаралар іске асырылып жатыр? Топтық жоба дайындаңдар.

Қытайдағы Мин әулеті тұсындағы Чжэн Хэ басшылығымен болған теңіз экспедициялары. Қытай тарихында Мин империясының (1368—1644) императоры Чжу Ди (Юнлэ) (1403—1424) билік құрған кезең ерекше бір маңызды кезең болғандығы жөнінде 20-параграфта айтылған болатын. Оның тұсында Мин империясы ерекше гүлденді. Өзінің алдындағы билеушілермен салыстырғанда, ол Мин империясының ықпалын дүниенің төрт бөлігіне де мойындатуға тырысты. Чжу Ди тұсында оның елшілері Қытайдың барлық алыс-

жақын көрші елдеріне барып, олардың Қытайға шартты түрде болса да, бағыныштылығын мойындатып отырған. Чжу Дидің ауқымды теңіз экспедицияларын ұйымдастыруының басты себебі Қытайдың сыртқы саудасын жандандыру еді.

Анықта

Чжу Ди саясатының ерекшеліктері неде болды? Білімінді §20-тағы материалымен толықтыр.

XV ғасырда Қытай кемелері Үнді мұхитымен жеті рет теңіз саяхатын жасайды. Жеті рет қайталанған саяхат кезінде қытай эскадрасын бір ғана адам — қытай елшісі әрі адмиралы Чжэн Хэ басқарды. Чжэн Хэ басшылығындағы флоттың теңіз саяхаттары міндік Қытай тарихында ғана емес, әлем тарихында да ерекше маңызға ие болды. Экспедиция ауқымы бойынша Колумбтың теңіз саяхатынан кем түспеді. Экспедицияның ғылыми нәтижесі айтарлықтай болды: 1) экспедиция мүшелері барған жерлерінің картасын сызып алып отырды; 2) медицина үшін маңызы бар дәрілік шөптерді іздеп-тауып, іріктеумен айналысты. Чжу Ди билігінің алғашқы жылдары жарақтала бастаған Чжэн Хэ флоты 250 кемеден тұрды. Оның 40—60-ы аса ірі кемелер еді, мұндай кемелерді “казына кемелер” деп атап кетті. Экспедицияның құрамы 27—28 мың адамнан тұрды.

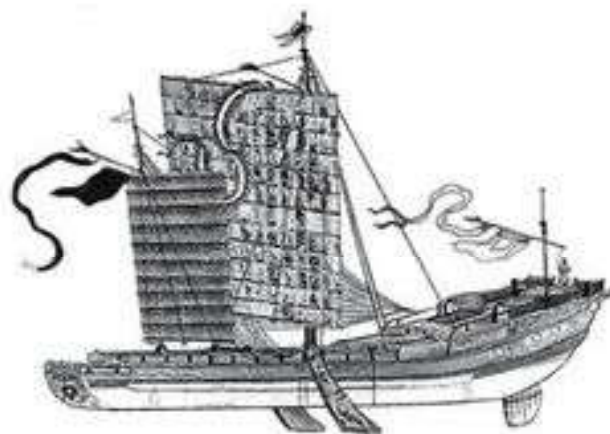
Ойлан

Суретке қарап, Ұлы Жібек жолы бойындағы сауда жөнінде әңгімелей аласың ба?

Ұлы Жібек жолы

Флот кемелері сол кездегі Еуропа кемелерінен бірнеше есе көлемді болды. Қытай және Еуропа экспедицияларының басқа да ерекшеліктері бар еді. Еуропалықтардан ерекше қытайлықтар жана жерлерді жаулап алуға мүдделі болған жоқ. Олар жергілікті халықтан Қытай императорын тек шартты түрде ғана мойындап, Нанкинге сый-сияпатымен елшілік жіберуін талап етті. Мин сарайы бұл елшілерді одан да зор сый-сияпатпен шығарып салып отырды. Еуропалықтардан екінші ерекшелігі, қытайлықтар барған жерлерінде факториялар немесе сауда базарларын ашуға, өз дінін енгізуге тырыспады. Қытай теңізшілерінің басты мақсаты алыс-жақын елдермен достық және елшілік байланыстар орнату ғана болды. Қытай теңізшілері өздеріне дұшпандық пиғыл танытқан елдерге ғана қарсы оқ атты. Ал еуропалық экспедициялардың басты мақсаты пайда табу болғандықтан, байлыққа қол жеткізу жолында кез келген қадамға дайын тұрды. Еуропалықтар дәмдеуіштерден бастап, құл саудасына дейін жүргізді.

Чжэн Хэ флотының кемесі

Ізден

Хрестоматияда берілген кестеге қарап, Чжэн Хэ саяхаттарының даму диаграммасын жаса.

Есте сақта!

Ұлы Жібек жолы — Қытай мен Батыс елдерін байланыстырған сауда жолы.

Қазына кемелер — Чжэн Хэ флотындағы ірі кемелер.

Біліміңді тексер

1. Орта ғасырлардың басында қалыптасқан халықаралық жағдай Ұлы Жібек жолына қалай ықпал етті?
2. Ұлы Жібек жолы арқылы қандай мәдени байланыстар орын алды?
3. Чжэн Хэ экспедициясының мақсаты қандай еді?

§ 23. ҰЛЫ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АШЫЛУЛАР

Бұл сабақта:

- Ұлы географиялық ашылулардың алғышарттары мен нәтижелерін;
- Ұлы географиялық ашылулардың Америка халықтарына ықпалын анықтаймыз.

Тірек сөздер

Карта
Каравелла
Навигациялық
құралдар
Америка
Географиялық
ашылулар

Географиялық ашылулардың алғышарттары. XV—XVI ғасырлардың бірінші жартысында жана сауда жолдары ашылды. XV ғасырдағы географиялық ашылулар ғылым мен техниканың дамуымен байланысты болды. Жаңадан ашылған жерлерді картаға түсіру картографияның дамуына ықпал етті. XVI ғасырдың басында экватор сызығы көрсетілген алғашқы карталар пайда болды. XV ғасырдың соңына қарай ашық теңізде кемелің тұрған жерін дәл анықтайтын навигациялық құралдар (тұсбағар, астролябия) жетілді. Каравелла деп аталатын кемелің жана түрі пайда болды. Ол желкен арқылы желге қарсы сағатына 22 шақырым жылдамдықпен жүре алатын.

Колумбтың Американы ашуы. XV ғасырдың соңында географиялық ашылуларға испандықтар да араласа бастады. 1492 жылы испан корольдары II Фернандо мен королева I Изабелланың көмегімен теңізші Христофор Колумб саяхатқа шығады. Испан королі мен Колумбтың арасындағы келісім

бойынша, Колумб жаңадан ашылған жердің вице-королі атағын, адмирал шенін және түскен табыстың оннан бір бөлігін алатын болды.

Ойлан

Ұлы географиялық ашылулардың себептері неде?

1492 жылы 3 тамызда үш каравелла оңтүстік-батысқа бағыт алды. Канар аралдары арқылы өткен Колумб бірнеше күннен кейін Сарагоса теңізіне жетеді. 1492 жылғы 12 қазанда Багам аралдарының біріне келді. Өзінің алғашқы саяхаты барысында Колумб Куба аралын ашып, оның солтүстік жағалауын зерттеді. Кубаны Жапон аралдарының бірі деп санаған Колумб Батысқа қарай жүзіп, Гаити (Эспаньола) аралын ашады. Гаитиден алтынның ең көп қорын табады. Эспаньолада экипажының бір бөлігін қалдырып, форт салады. Бұл жана жерлердегі алғашқы бекіністің бірі болды.

Таным

Америка материгін тұңғыш ашқан атақты Христофор Колумб еді, бірақ ол өмірінің ақырына дейін жаңа материк ашқанын білмеді. Ол жердің жаңа материк екенін дәлелдеген Америго Веспуччи болды.

Колумб осыдан кейін бірнеше рет Америкаға саяхат жасады. Бұл саяхаттар барысында Кіші Антилья, Пуэрто-Рико, Ямайка, Тринидад аралдары ашылып, Орталық Американың жағалауы зерттелді.

1502—1504 жылдары Колумб төртінші рет саяхатқа шығып, дүниежүзін айналып шықпақшы болды. Осы жолы Колумб Кубаның оңтүстігіне қарай материк тауып, Кариб теңізінің оңтүстік-батыс жағалауын зерттеді. Атлант мұхитын құрлықтан Оңтүстік теңіз бен Азия жағалаулары бөліп жатқанын дәлелдеді. Адмирал осылайша Атлант мұхитынан Үнді мұхитына шығатын жолды таба алмады. Юкатан жағалауы арқылы жүзгенде Колумб даму деңгейі жоғары тайпалармен кездесті. Бұл Колумбқа дейінгі Америка өркеніетінің белгісі — майя тайпалары болатын. Колумб 1506 жылы қайтыс болды.

Васко да Гама. 1497 жылы Васко да Гама саяхатқа шығады. Ол Африка жағалауымен Үндістанға баратын жолды ашпақшы болды. Қайырымды Үміт бұғазы арқылы өтіп португалдықтар Үнді мұхитына шығып, Замбези өзенінің аңғарын ашады. Африка жағалауымен солтүстікке қарай жүзіп, Васко да Гама Мозамбиктің арабтармен сауда жасайтын қалалары — Момбаса мен Малиндиі ашады. 1498 жылы Васко да Гама басқарған саяхатшылар кемесі Каликут портына келді. Үндістанға қарай су жолымен саяхат он айға созылды. Дәмдеуіштерді тиеген кеме Еуропаға бір жыл жол жүріп жетті. Жолда экипаждың жартысына жуығы қайтыс болды.

Васко да Гама экспедициясының жетістігі Еуропаға қатты әсер етті. Португалдықтарға Үндістанды қанауға үлкен мүмкіндіктер ашылды. Португалдықтар Үнді мұхитынан арабтарды ығыстырып шығарып, теңіз саудасын өз қолдарына алды.

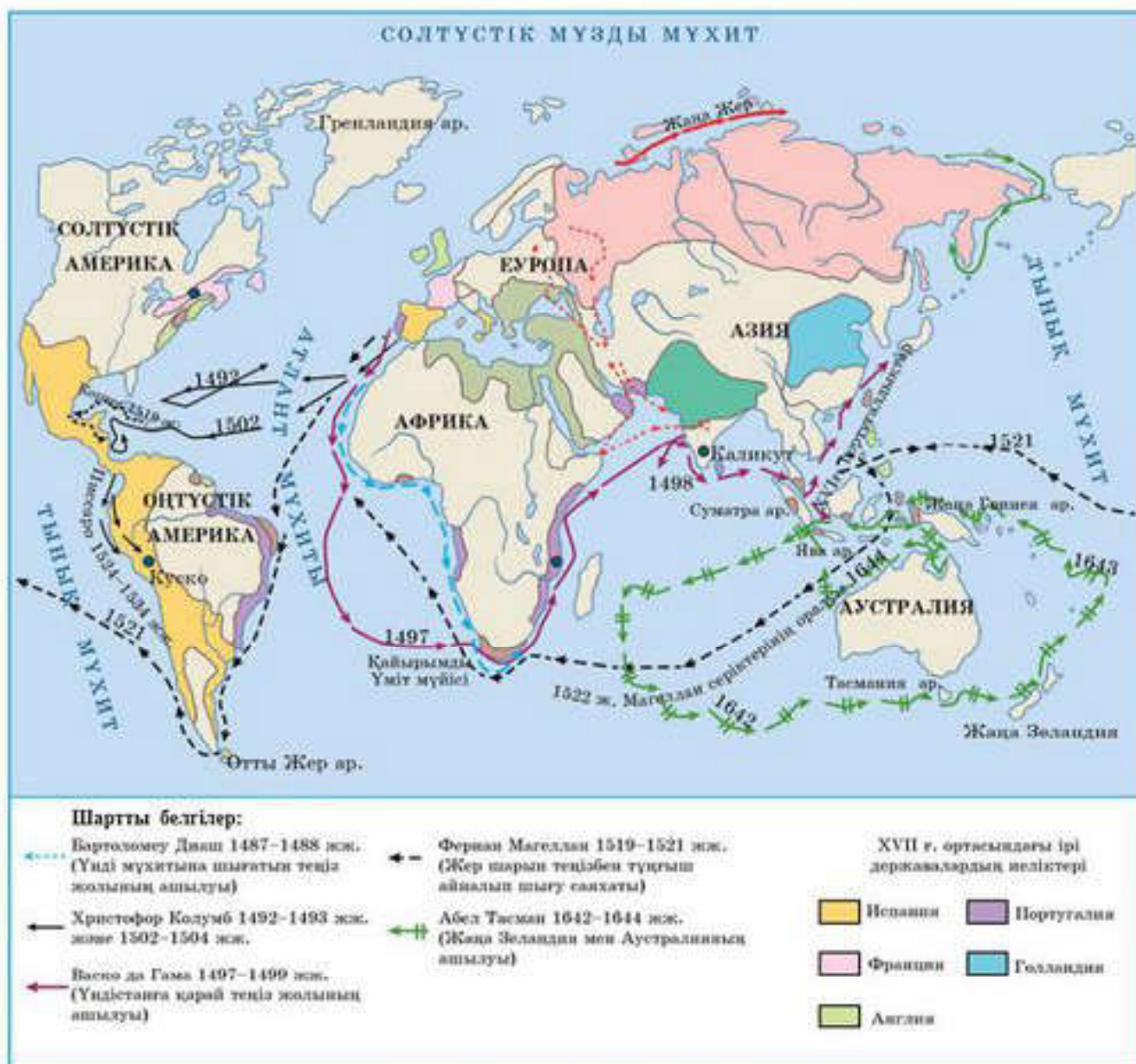
Фернан Магеллан Португалияның теңіз саяхатшысы. Магеллан алғаш рет Жердің шар тәрізді екендігін, Дүниежүзілік мұхиттың біртұтастығын дәлелдеді. 1519 — 1521 жылы Молукк аралдарына апаратын батыс жолдарын іздеуге шыққан экспедицияны басқарды. Африканың батысымен жүзіп, Атлант мұхиты арқылы Оңтүстік Американың шығыс жағалауына жетті. Құрлықтың оңтүстігін зерттеп, 1520 жылы құрлық пен Отты Жер топаралы арасындағы бұғаз (қазіргі Магеллан бұғазы) арқылы Оңтүстік Американы айналып өтті. Тынық мұхит арқылы батысқа қарай жүзіп, Азиядағы Филиппин аралдарына жетті.

Магеллан — астрономия және бағдарлау (навигация) бойынша жақсы білім алып шыққан, 20 жасында алғаш рет теңізде жүзген саяхатшы. Ол Испания королі І Карлосты Молукк аралдары (Дәмдеуіш аралдары) Португалияға емес, Испанияға тиесілі болуы қажет деп пландырды. Оған жету үшін өзіне жақсы таныс шығыс бұғаз жолын ұсынды.

1519 жылы қыркүйекте бес кемеден құралған Флотилия жолға шықты. Флотилия Оңтүстік Америка жағалауларына дейін жетті, бұғаз іздеу әрекеті наурыздың аяғына дейін созылды. Қатты суық пен боран басталғаннан кейін, ержүрек теңізшілер Патагонияға аялдауға мәжбүр болды.

? Анықта

Фернан Магелланның Жер шарын айналып шығу жолын картадан көрсет.

Ұлы географиялық ашылулар

1520 жылы қазанда кемелер аралдар арасындағы бұралан және қауіпті жол арқылы көптен күткен бұғазға келіп жетті. Теңізшілер мұнда жердің төрт бұрышынан ызғарлы солтүстік желі соғып тұратынын айтты. Айналадағы аралдар құнарсыз және елсіз мекен болып көрінді, бірақ түнге қарай теңізшілер мындаған алауларды көрді, сондықтан ол жерді *Отты Жер* деп атады. Магеллан ашқан бұғаз біраз уақыттан кейін оның есімін иемденді.

Магеллан Молукка аралдарынан оларды 3-4 күндік қана жол бөгеп тұр деген сөзінен қайтпады. Бұл мұхитты Магеллан тыныш ауа райы үшін *Тынық* деп атады, өйткені теңізшілер мұнда тымық күні тап болған еді.

Тынық Мұхитпен бойлай жүзу төрт айға созылды және адам айтып жеткісіз тауқыметті бастан кешірді. Ақырында көптен күткен “Жер!” деген айқай естілді. Және кешікпей саяхатшылардың алдында Филиппин аралы тұрды.

Осы жағалаудың бір аймағында белгісіз бір тұрғындар өмір сүреді екен. Сол тұрғындармен қактығыста Фернандо Магеллан және 247 адам қаза табады. Сөйтіп, экспедицияның барлық құрамынан 18 адам еліне қайтады.

Осылайша Фернандо Магеллан 1521 жылы 41 жасында қайтыс болады.

Географиялық ашылулардың нәтижелері. Конкистаның алғашқы сатысында еуропалықтар қымбат металдарды басып алса, екінші сатысынан бастап жүйелі түрде тонай бастады. Отарлаудың сипаты өзгерді. Жаулап алушылар жаңа жерлердің шаруашылығын игерген жоқ, қажеттіліктерін алтын мен күміске айырбастап, Еуропадан әкеліп отырды. Америкадағы отарларға тек баю мақсатымен ғана келді. 1503—1565 жылдар аралығында Испанияға Америка отарларынан 181,3 мың тонна алтын, 16,8 мың тонна күміс шығарылды.

Ізден

Ұлы географиялық ашылулардың нәтижесі Еуропа елдері мен отар елдері үшін қандай болды? Салыстырып көр.

XV—XVII ғасырлар аралығындағы географиялық ашылулар жалпы әлемнің дамуына үлкен ықпал етті.

Біліміңді тексер

1. Колумбтың теңіз саяхатына шығуын хрестоматиядағы мәтін арқылы сипатта.
2. Американың ежелгі тұрғындарының өркендетінің ерекшеліктеріне хрестоматиядан оқыған мәтін арқылы мысалдар келтір.
3. Васко да Гама, Фернан Магеллан туралы не білесің?

§24. XV ҒАСЫРДАҒЫ АМЕРИКА ХАЛЫҚТАРЫ. АЛҒАШҚЫ ОТАРЛЫҚ ИМПЕРИЯЛАР (ПОРТУГАЛИЯ, ИСПАНИЯ)

Бұл сабақта:

- Американың жергілікті халқының “үндістер” деп аталу себебін анықтаймыз;
- жаңа құрлықтың соңғы мемлекеттерінің тарихымен танысамыз;
- алғашқы отарлық империялардың құрылу жағдайларын анықтаймыз.

Тірек сөздер

Үндістер
Жаңа Дүние
Тепанектер
Ацтектер
Теночтитлан
Инктер
Конкистадор
Отарлық империя

Колумбтың ашқан жері Американың жағалауына жақын аралдар тобы еді. Колумб және оның адамдары Үндістанға келдік деп ойлады, сондықтан олар жергілікті халықты *үндістер* (индеец) деп атады. Осы атау күні бүгінге дейін сақталып калды.

Бірнеше жылдан кейін итальяндық көпес Америго Веспуччи Колумбтың тапқан жерін Үндістан емес, жаңа жер екенін дәлелдеп, оны “Жаңа Дүние” деп атады.

Америка құрлығы Америго Веспуччидің құрметіне “Америка” деп аталды. Осыдан кейін *Америка* атауы Еуропада басылып шыққан карталарға енгізілді.

Еуропалықтар келгенге дейін Америкада 300-ден астам үнді тайпалары тұрған. Еуропалықтар Американың жергілікті халықтарын терісінің түсінің қонырлығына байланысты “қызыл түстілер” деп атады.

Ойлан

Американың жергілікті халқы не себептен үндістер деп аталды?

Үнді тайпаларының арғы тегі бір болғанымен, Американың таулы, орманды немесе жазық жерлеріне орналасуына, сол жердің ауа райына байланысты даму деңгейлері әртүрлі болды. Оңтүстік және Орталық Американың кейбір аудандарында үнділердің ірі қалалары, алып ғимараттары, дамыған өркениеті болған.

Ойлан

Америка атауы қалай шықты? Ол атау басқаша болуы мүмкін бе еді?

Ацтек мемлекеті. Солтүстік шөлді аймақтан ацтектер XIV ғасырда қазіргі Мексиканың орталық аудандарына, қазіргі Мексика қаласы орналасқан жазыққа келіп, 1325 жылы сол жерде Теночтитлан қаласын салды. Теночтитлан атауы “Бүркіт қонған кактус” деп аударылады.

Д.Вандерлин. Колумбтың Жаңа Жерге алғаш келуі

Таным

Мексика мемлекетінің елтаңбасында тырнағына жыланды іліп алып, кактус үстінде отырған бүркіт салынған.

XIV ғасырда Мексика жазығында тепанек тайпалық одағы қуатты болды да, ацтектер оларға бағынышты болып, алым-салық төлеп тұрды. Ацтектер басқа тайпалармен одақ құрып, тепанектерге қарсы үнемі күресумен болды, 1429 жылы тепанектерге ауыр соққы беріп, Ацтек мемлекеті Мексика жазығындағы қуатты күшке айналды. XV ғасырдың ортасында I Монтесум билігі кезінде ацтектер жергілікті тайпалардың көпшілігін жаулап алып, өз мемлекетін үлкен империяға айналдырды. Ацтек мемлекетінің соңғы билеушісі — II Монтесум 1503 жылы билікке келді.

Ойлан

Жаңа құрлықта Ацтек және Инк мемлекеттері қалай құрылды?

Инктер мемлекеті — Оңтүстік Америка жерінде өмір сүрген мемлекет. Инктер XII—XIII ғасырларда Урумбамба өзені бойында Куско қаласын салды. Осы аймақта 200-ден аса ұсақ қала-мемлекеттер болды. Инктер мемлекеті көрші тайпалардан қорғану үшін Куско қаласының төңірегіне бірікті. Инктер өз жауларын талқандап, 1438 жылы “Тау-ан тинсуйу” (Дүниенің төрт елі) мемлекетін құрды. Куско қаласы осы мемлекеттің астанасына айналды. XV ғасырдың соңғы шірегінде инктер билеушілерінің жаулаушылық жорықтары

нәтижесінде Инктер мемлекетінің аумағы қазіргі Перу, Боливия, Эквадор, Аргентина жерлерін қамтыды.

Ізден

Қосымша дереккөздерден ацтектер мен инктер мәдениетін салыстыра отырып эссе жаз.

Христофор Колумбтың қазынаға толы жаңа жер тапқаны туралы жаңалық Еуропаға жылдам тарады. Жаңа құрлықтан жер алуды көздеген еуропалықтар Америкаға үмітпен көз тікті. Колумб итальяндық болса да, оның экспедициясын испандар мемлекеті жасақтағандықтан, Испания билеушілері Американы бағындыруға құқығымыз бар деп есептеді. Португалия билеушілері де жаңа құрлықтың байлығынан үлес алып қалуға тырысты. 1494 жылы екі ел келісім жасап, Португалия қазіргі Бразилия жерін, ал Американың басқа жерлерін Испания иемденетін болды.

Американы Испанияға бағындыру үшін келген қарулы топтар конкистадорлар (жаулап алушылар) деп аталды. 1518 жылы кедейленген дворян Эрнан Кортес Мексиканы жаулап алуға Испания королінен рұқсат алды. 508 қарулы адамды 11 кемеге тиеп алып, Кортес Мексика жеріне келді. Ацтектер мемлекетінің қол астына күшпен енгізілген бірқатар үндіс тайпаларының наразылығын пайдаланып, Кортес оларды бір-біріне айдап салып, бір тайпаны екінші тайпаның қолымен талқандап отырды.

1520 жылы Отумбадағы шайқаста Кортес Ацтек мемлекетінің негізгі күштерін талқандады, ал 1521 жылы конкистадорлар Теночтитланды талан-таражға салып, жергілікті тұрғындардың көпшілігін қырып тастады. Ацтектердің астанасының орнына Мехико қаласы салынды. Отаршылық кезінде Мексиканың жергілікті халқының бір бөлігі аурулардан және ауыр жұмыстан да өлді.

Мексиканың жергілікті халқының саны		
1519 ж.		21 миллион адам
1565 ж.		2,5 миллион адам

Ойлан

Алғашқы отарлық империялар қалай құрылды?

Испандардың Америкадағы екінші ірі жеңісі — конкистадорлардың Инктер мемлекетін талқандауы. XVI ғасырда инктер басып алған жерлердің бәрінде билеушілеріне қарсы наразылық күшейіп, 1525 жылы азамат соғысы басталып кеткен еді. Осы жағдайды пайдаланып, Франциско Писарро 1531 жылы 180 адамдық топпен Инктер мемлекетін бағындыруға аттанды.

Испандар ең жақсы жерлерге үйлер мен шіркеулер салып, елді мекендерге айналдырды. Конкистадорлар жергілікті халықтың қоныстарын қиратып, өртеп, оларды ауыр жұмысқа салды, көнбегендерін ұрып-соғып жазалады. Жергілікті халықты христиан дініне күштеп енгізді. Еуропалықтар Америкадағы үнді өркеніетін жойып жіберді. Үндістер аянбай қарсылық көрсетті және XVIII ғасырдың аяғына дейін қарулы күресін тоқтатқан жоқ. Еуропалықтар оларды тек мылтық пен зеңбіректің арқасында ғана жеңді. Еуропалықтар ауыр жұмыстарға пайдалану үшін Африкадан адамдар әкелді, олар құлға айналды.

Орталық және Оңтүстік Американы испандар мен португалдар біледі, осы өлкені кейіннен Латын Америкасы деп атап кетті. Бұл атау осы аймақта роман (латын) тілдік тобына жататын испан және португал тілдерінің таралуымен байланысты шыққан. Латын Америкасының қазіргі жергілікті халқы үнділердің, еуропалық және африкандық халықтардың араласуынан қалыптасты. Латын Америкасының барлық елдерінде испан тілінде сөйлейді, тек Бразилияда португал тілі сақталған.

Американың ашылуы, теңіздер арқылы Азияға баратын жолдың табылуы ғылым үшін ұлы жаңалықтар болды. Алайда бұл Азия, Африка, Америка халықтарының тарихында бірнеше ғасырға созылған отарлық кезенге жол ашты. Еуропаның дамыған, қуатты елдері Азия, Африка, Америка жерлерін күшпен басып алып, отарларға айналдырды. *Отар* деп тәуелсіздігінен айырылып, бөтен мемлекетке бағынышты болған елдерді айтады, ал осы елдерді басып алып, өзіне бағындырған мемлекетті *метрополия* дейді.

Ежелгі Грецияда шет жерлерді басып алған ірі грек қалаларын метрополия — *ана-қала* деп атаған.

Метрополиялар отарлар үшін ана рөлін атқарған жоқ, керісінше олардың табиғи байлығын тонап, өз тілдері мен діндерін зорлықпен енгізіп, жергілікті халықтың мәдениетінің дамуына кедергі жасады. Отар елдер халықтары оларды тәуелсіздігінен айырған басқыншыларға қарсы ұзақ та ауыр күрес жүргізді.

Біліміңді тексер

1. Хрестоматияда берілген материалдарды пайдалана отырып, майя, ацтек және инк мәдениеттерінің жоғары деңгейде болғанын дәлелде.
2. Ацтектер мен Инктер мемлекеттерінің саяси даму деңгейін анықта.
3. Америка атауы қалай шықты?
4. “Конкистадорлардың Америкадағы үндіс мемлекеттерін талқандауы — отаршылдық саясаттың бастамасы” тақырыбында эссе жазып көр.
5. *Отар, метрополия* деген түсініктердің мағынасын сипатта.
6. Хрестоматияда берілген Тордесильясс шартын пайдалана отырып, метрополиялар мен отарлардың өзара қатынасының сипатын анықта.
7. *Отар, метрополия* деген ұғымдардың мағынасы қандай?

ҚАЙТА ӨРЛЕУ ДӘУІРІ

§25. БАТЫС ЕУРОПАДАҒЫ ҚАЙТА ӨРЛЕУ ДӘУІРІНІҢ МӘДЕНИЕТІ

Бұл сабақта:

- Қайта өрлеу дәуірінің мәдениетін сипаттаймыз;
- Қайта өрлеу дәуірі өнердің дамуын қалай өзгерткенін білеміз.

Тірек сөздер

Леонардо да Винчи
М. Буонарроти
Рафаэль Санти
Мадонна

Италиядағы қайта өрлеу дәуірі. Кейінгі орта ғасырлар кезеңінде Еуропаның рухани дамуы жаңа сатыға көтерілді.

Буржуазиялық қатынастар әлемді зайырлы тұрғыда түсінуге жол ашты. XVI ғасырда мәдениет гүлденіп, Қайта өрлеу дәуірі басталды. Еуропадағы Қайта өрлеу дәуірі XV ғасырдың соңы мен XVII ғасырдың бірінші онжылдығын қамтиды.

Қайта өрлеу, ең алдымен, Италияда қалыптасты. Италияның зайырлы, қоғам дамуына жауап бере алатын гүлденген бай қалалары Қайта өрлеу дәуірінің негізгі орталығы болды. Шығыс елдерімен Батыстың географиялық ашылулары барысында мәдени алмасуларын Қайта өрлеу дәуірінің алғышарты ретінде қарастыруға болады.

Қайта өрлеу мәдениетінің бастау алған мекені — Флоренция қаласы. Оны қайта өрлеу мәдениетінің “алтын бесігі” деп атайды.

Таным

Леонардо да Винчидің “Мона Лиза” (Джоконда) атты туындысы бүкіл дүниежүзіне мәлім. Жүзінде әрең білінетін жұмбақ күлкі ойнаған бұл әйел беймәлім сыр сақтаған, әлдебір құпия жайдың боларын алдын ала сезіп отырғандай көрінеді. Қазір бұл сурет Париж қаласындағы Лувр мұражайында сақтаулы.

Ойлан

Италиядағы Қайта өрлеу дәуірінің жаңалығы неде еді?

Қайта өрлеу дәуірі өнердің дамуын қалай өзгертті? Қайта өрлеу мәдениетінің жана түрлеріне жол ашып, Еуропа елдеріндегі капитализмнің дамуымен байланысты болды. Қайта өрлеу мәдениеті бюргерлерді, жас буржуазияны өзінің ықпал ету аймағына тартты.

XVI ғасыр Қайта өрлеу мәдениетінің шарықтау шегі болып табылады. Қайта өрлеу дәуірінің негізі гуманизм болды. XVI ғасырдың бірінші жартысында гуманизм Батыс және Орталық Еуропаны қамтыған қоғамдық қозғалысқа айналды.

Қайта өрлеу мәдениеті Нидерландыда, Германияда, Венгрияда, Францияда, Англияда, Испанияда көрініс алды. Адам мен табиғат Қайта өрлеу дәуірінің көтерген негізгі мәселесі болды. Бұл гуманизмде *натурфилософия* деп аталады.

Леонардо да Винчи (1452—1519) — итальяндық суретші, архитектор, ғалым, өнертапқыш, жазушы. Математика, жаратылыстану ғылымы, механика саласында ашқан көптеген жаңалықтары мен жобалары табиғаттанудағы маңызды тәжірибе болды. Леонардо да Винчи 7 мың беттен тұратын, итальян тілінде жазылған қолжазбасын қалдырды.

Әлемді сана мен сезім арқылы тану XVI ғасырдың алдыңғы қатарлы ойшылдарының ұстанымы еді. Мұндай дүниетанымды қалыптастырушылардың бірі Леонардо да Винчи де ғылым мен өмірдің тығыз байланысын уағыздады. Леонардо жерді аспан денелерінің бірі деп есептеді. Әлемнің жаратылуын діни тұрғыда түсіндіруді мойындамады. Табиғаттанудағы өнердің орны ғылыммен тең деп есептеді.

Леонардо да Винчи.
Мона Лиза
(Джоконда)

Ойлан

Леонардо да Винчидің сурет өнеріндегі жаңалығы неден көрінді?

Милан қаласында Леонардо да Винчи инженер, гидротехник қызметтерін атқарды.

Архитектор ретінде “мінсіз қала” жобасын жасады. Ғалым, инженер ретінде Леонардо да Винчи тәжірибеге көп көңіл бөлді. Дүниені тәжірибе арқылы тану маңызды деп есептеді. Механикаға көңіл бөліп, “механика — математика ғылымының жұмағы”

Микеланджело

деп атады. Ол сырғанау, үйкелу коэффициентін анықтады. Гидравликаны зерттей келе, каналдар мен ирригациялық жүйелердің жобасын жасады.

Леонардо да Винчи өз жаңалығы арқылы заманынан озып кетті. Ол металлургиялық пештердің, тоқыма, ағаш өңдеу машинасының, суасты кемесінің, танкінің, ұшу аппараттарының, парашюттің эскизін жасады. Сонымен бірге Леонардо да Винчи медицина саласында да үлкен жаңалықтар ашқан. Адам көзінің құрылысын зерттеп, адам мүшелерінің құрылымын анықтап, адам сүйектерінің, жүйке жүйелерінің орналасуын сипаттап жазды. Сондықтан Леонардо да Винчиді Қайта өрлеу дәуірінің “әмбебап адамы” деп айтуға болады.

Леонардо да Винчидің сурет өнері саласындағы үлесі де зор. Суретшінің еңбектері адамзат мәдениетінің қымбат қазынасын қалыптастырады. Мысалы, Леонардо да Винчи әйел сұлулығының гуманистік идеясын 1503 жылы жазылған Мона Лиза (Джоконда) портретінде көрсеткен. Ауқатты қала әйелінің бейнесін адам бойындағы сезімдердің ерекше үйлесімділігімен берген.

Микеланджело Буонарроти (1475—1564) — Италияның ұлы мүсіншісі, суретшісі, архитекторы, ақыны және ойшылы.

Микеланджело 1475 жылы Капрезе қаласында кедейленген дворян отбасында дүниеге келген. Әкесі Микеланджелоны өзге адамдардың тәрбиесіне береді. Ол сол жерде жүріп жазу мен сызудан бұрын сазбалшықпен жұмыс жасауды үйренеді.

1488 жылы әкесі Микеланджелоны суретші Доменико Гирландайо шеберханасына береді. Бір жылдан кейін Микеланджело, Флоренция қаласының қожайыны Лоренцо де Медичидің қол астындағы мектебінен өтеді. Медичи Микеланджелоның бойындағы қасиетін байқап, оған қолдау көрсетіп жүрді.

1490—1492 жылдары Микеланджело Медичи сарайында қызмет етті.

Ойлан

Микеланджело өзінің шығармаларында адам бойындағы қандай қасиетті құрметтеді?

Микеланджело қызметі Италияның екі қаласы — Флоренция мен Риммен байланысты. Микеланджело, ең алдымен, мүсінші болды. Флоренция қаласында Микеланджело өзінің танымал туындысы “Давид” мүсінін жасады. Бұл мүсін ұзақ жылдар бойы адам денесінің эталоны болды.

Рим қаласында “Пьета” туындысын қалыптастырды. Суретші өзінің теңдессіз ойларын көркемсурет өнерінде іске асырды. Рим Папасы II Юлийдің тапсырмасы бойынша Сикстин капелласының төбесіне 300 бейнеден құрастырылған библиялық тақырыптағы әлемнің жаратылуын бейнеледі. Сикстин капелласында Папа III Павел “Тамұқ соты” атты фресканы салдырды. Микеланджелоның Ватикан мен Капитолийдегі сәулет жұмыстары өзінің көркемдігімен, ұлылығымен таңғалдырады.

2007 жылы Ватикан мұрағатынан Микеланджело Буонарроттидің соңғы жұмыстарының бірі Әулие Петр базиликасының куполын өрнектеу тақырыбына арналған жұмысы табылған. Микеланджело мүсінші, кескіндемеші ретінде танылған. Сонымен бірге суретшінің танымал өлеңдері де бар. Біздің заманымызға сәулетшінің 300 өлеңі жеткен.

Рафаэль Санти. Ұлы суретші, кескіндемеші, сәулетші, умбрий мектебінің өкілі. 1504 жылы Флоренцияға келеді. Флоренцияда ол Леонардо да Винчи, Микеланджело, Бартоломео делла Портамен танысады. Леонардо да Винчи мен Микеланджелоның өнерінен үйреніп, тәжірибе алмасады. Рафаэльдың салған алғашқы портреті “Мадонна Солли”. Зерттеушілер бұл портретті салу барысында “Джоконданың” әсерімен жұмыс істеген деп көрсетеді. Флоренцияда Рафаэль жиырмаға жуық мадонналарды дүниеге келтірді. Мадонналардың мазмұны бір-бірімен ұқсас болғанымен, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшелігі бар. Рафаэльға мадонналардың суретін салу тапсырысы көптеп түсе бастады.

Рафаэль Римге келіп, Рим Папасының ауласына ресми суретші болып орналасады. Оған Станца делла Сеньятура фрескасын жазу тапсырылады. Рафаэль адамның интеллектуалды әрекетінің төрт түрін — діни ілім, заң, поэзия, философияны бейнелейтін фреска жасайды. “Парнас” шығармасында тоғыз муза және танымал он сегіз грек, рим, итальян ақындарының ортасында тұрған Аполлон бейнеленген.

Рафаэльдың ең теңдессіз туындысы “Сикст Мадоннасы”. Бұл жұмысқа тапсырыс берген Әулие Сикст шіркеуінің монахтары еді. Көптеген

Рафаэль Санти

Леонардо да Винчи . Құпия кеш

діни тақырыптағы шығармалармен қатар Рафаэль портреттер жазды. 1512 жылы “П Юлий Папа” портретін, “Кардинал Алессандро Фарнез” портретін салды. Рафаэльдің сәулетші ретіндегі ең керемет туындысы — Әулие Петр соборы.

Рафаэль 1520 жылы 37 жасында Римде қайтыс болды. Біздің заманымызға дейін Рафаэльдің 400 туындысы жеткен.

Ізден

Қосымша дереккөздерден Леонардо да Винчидің “Құпия кеш” туындысының мазмұнымен танысып, әңгімеле.

Анықта

Қосымша дереккөздерін пайдалана отырып, Рафаэльдың “мадонналарын” атап бере аласың ба?

Біліміңді тексер

1. Леонардо да Винчидің сурет өнеріндегі танымал шығармаларын көрсет.
2. Микеланджелоньын мүсінші ретіндегі танымал туындысын білесің бе?
3. Қайта өрлеу дәуірі өнердің дамуын қалай өзгертті?
4. Төменде берілген Лувр және Эрмитаж сайттарына виртуалды саяхат жасап, Леонардо да Винчи, Рафаэль Санти, Микеланджело Буонарроти туындыларымен танысындар:
<https://www.louvre.fr>
<http://hermitagemuseum.org>

§26. ГУМАНИСТЕР ИДЕЯЛАРЫНЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ДАМУЫНА ҰҚПАЛЫ

Альбрехт Дюрер (1471—1528) — неміс суретшісі, ағашқа ойып өрнек салудың шебері (ксилография), батысеуропалық Ренессанстың танымал тұлғаларының бірі. Альбрехт Дюрер бала кезінен суретші болуды армандаған, сурет өнерін Италияда үйренді. Солтүстік Еуропада автопортреттің тәуелсіз жанр ретіндегі қалыптасуы Дюрердің есімімен байланысты. Біздің заманымызға Дюрердің мыңға жуық туындысы жеткен. Оның ішінде пейзаждар, портреттер, адамдардың бейнесі, жануарлардың бейнесі, өсімдіктердің суреті салынған. Сызықтық сурет өнерінде Дюрердің есімі да Винчимен Рембрандттың қатарында тұр. Альбрехт Дюрер 374 ксилографюра мен мысқа жасалған 83 гравюра қалыптастырған.

Бұл сабақта:

- Гуманистік идеялардың ортағасырлық мәдениеттің дамуына ықпалын анықтаймыз.

Тірек сөздер

Альбрехт Дюрер
Рембрандт
Диего Родригес де
Сильва Веласкес
Лувр мұражайы

Таным

“Инфанта Маргарита” — Веласкестің әйгілі суретші атанған кезінде дүниеге келген портрет. Автор осы шығармасы арқылы адамның өзіне ғана тән ерекше мінезін қылқалам арқылы берген. Оның зиратындағы ескерткіште “шындық суретшісі” деген сөздер жазылған.

Дюрер библиялық сюжеттермен қатар тұрмыстық сюжеттерді де бейнелеген. Дюрердің ағаштан ойып жасаған гравюраларының ішіндегі ең танымалысы — “Адам және Ева” туындысы. Сонымен қатар Дюрердің таңдаулы гравюраларының бірі “Төрт салт атты” деп аталады. Суретте салт аттыларды — Индет, Соғыс, Ашаршылық және Ажал кейпінде бейнелеген. Суретші суретті ағашқа ойып жасады және оларды мыс пластинкаға қышқылмен түсірді, одан кейін оған бояу жағып, қағазға басты. Сөйтіп, осылай гравюра пайда болды.

Альбрехт Дюрер

Ойлан

Дюрердің портрет салу шеберлігі жөнінде пікіріңді білдір.

Дюрер халыққа математик ретінде де танымал болған. Ол геометриялық фигураларды калыптастыру теориясын зерттеген. XIX ғасырда Дюрердің теориясына ғылыми сараптама берілген. Математика саласында Дюрер сызба геометрияның негізін салды. Дюрер “Меланхолия” атты гравюрасында сиқырлы квадраттың негізін қалады. Ол 1-ден 16-ға дейінгі сандарды қай жағынан есептесең де, 34 саны шығатындай етіп орналастырды. Дюрердің “сиқырлы” квадраты әлі күнге дейін жұмбақ болып табылады.

1515 жылы Дюрер ағашқа жасалған үш гравюрасында солтүстік және оңтүстік аспан әлемінің жартышарын, Жердің шығыс жартышарын көрсеткен. Аталмыш өнер туындысы ғылымның құнды туындысы болып табылады. Дюрердің географиялық картасында Еуропа, Азия, Африка бейнеленген.

Рембрандт Харменс ван Рейн (1606—1669) — Голландия суретшісі, кескіндемешісі, Голландияның сурет өнерінің алтын ғасырының ірі өкілі. 13 жасында Рембрандтты сурет өнерін үйрететін мектепке береді. Ол Амстердам қаласында тарихи, мифологиялық, Библия сюжеттерінің тақырыбында сурет салуға машықтанады.

Рембрандт Голландияның көркемсурет мектебінің өкілі болғандықтан, оның шығармашылығында осы мектептің үрдісі ашық көрініс алған. Өзінің дүниетанымы бойынша Рембрандт — реалист. Кез келген тақырыпқа жазылған шығармашылығынан реализмді сезінуге болады. Тіпті суретшінің мифологиялық тақырыптағы суреттерінің өзінен шынайылық көрінеді. Гректердің құдайлары мен әйел құдайларының бейнесін Рембрандт сол кезеңдегі голландықтар бейнесінде береді. Рембрандттың гректің әйел құдайын бейнелеген шығармасы “Даная” деп аталады. Діни тақырыптарға жазылған суреттеріндегі бейнелерге Рембрандт өз заманының киімдерін кигізген. Суретшінің діни тақырыптарға арнаған шығармалары — “Кресттен түсіру”, “Эммауска бара жатқан Христос пен шәкірттері”, “Христос ауруларды емдеп жатыр” гравюрасы.

Рембрандт

Рембрандттың колынан шыққан портреттер адамның бет-бейнесіндегі ерекшеліктерді дәл беріп қана қоймайды, адамның мимикалары арқылы оның жан дүниесін, адамгершілік қасиеттерін, ұлтын, қызметін қосымша бөлшектер арқылы дәл көрсетеді. Мысалы, осы тақырыпта жазылған Рембрандттың “Каллиграф”, “Анатомия сабағы”, “Тоқымашылар гильдиясы” атты суреттерін айтуға болады. Мәнерлілікке басымдылық бермеу Рембрандттың шығармаларының фламанд мектебіне карағандағы бір ерекшелігі болып табылады.

Рембрандт. Адасқан ұлдың қайта оралуы

Рембрандттың ең танымал шығармаларының бірі “Адасқан ұлдың қайта оралуы” өмірінің соңғы кездерінде салынған. Суретте адам бойындағы сезімдер, күйзеліс пен сүйіспеншілік көрініс алған. Рембрандттың шығармалары Париждегі Лувр мұражайында, Санкт-Петербургтегі Эрмитажда сақталған. Рембрандттың туындылары өз уақытында дәстүрлі бағасын алған жоқ. Рембрандт жокшылықта өлді, оны халықтың ақшасына кедейлер зиратына жерледі. Қазіргі кезде Рембрандттың шығармалары тек Голландияның ғана емес, бүкіл адамзаттың қымбат қазынасына айналған.

Ойлан

Рембрандттың шығармалары қандай сезімге құрылған?

Диего Родригес де Сильва-и-Веласкес (1599—1660) — XVII ғасырдың ұлы кескіндемешісі, суретші, дипломат. Әлемдік сурет өнерінің танымал туындыларын жазған. Испан королі IV Филипптің қолдауын көрген. Диего танымал суретшілерден тағбылым алады. Диего өмір сүрген қала Севилья — гүлденген портты қала ғана емес, бүкіл Испанияға өз монастырьларымен, жібегімен, акын-жазушыларымен, суретшілерімен танымал еді. 17 жасында Диего Веласкес Севилья суретшілерінің корпорациясына мүше болады. Осы уақыттан бастап, Диегоның өзіндік шығармашылық жолы басталды. Веласкес Испания королінің сарай суретшісі болуды армандады.

Диего Родригес де
Сильва Веласкес

Максатына жету үшін суретші Мадридке келіп, сарайдағы маңызды тұлғалардың назарын өзіне аудару үшін “Ақын Луис де Гонгора-и-Арте портретін” жазады. Бұл ұмтылысы сәтсіз аяқталып, Диего Севильяға қайтып келді.

Анықта

Веласкес шығармаларының артықшылығы неде болды?

Диего байқампаз адам ретінде шығармашылық өмірінің бастапқы кезеңінде өз суреттерін қарапайым адамдардың өміріне арнады. Ол қолөнершілерді, аспаздарды, шеберлерді қызметі аясында бейнеледі. Веласкес негізін салған жанр “бодегонес” деп аталады (испан тілінен аударғанда “трактир”, “арзан асхана” деген мағына береді). Осы жанрға жататын суретшінің “Кәрі аспаз әйел”, “Үстел басындағы екі жас жігіт”, “Шаруаның таңғы асы” деген шығармаларын айтуға болады. Бұл суреттерде қарапайым адамдардың күнделікті өмірі мен кедей тұрмысын көрсеткен.

1623 жылы Мадридке келген Веласкес Испания королінің сарайына суретші ретінде қабылданды. Веласкес IV Филипптің портретін жазды. Диего Веласкестің шығармашылығында діни тақырыпқа салынған суреттер мен танымал адамдардың портреттері басым болды.

“Инфанта Маргарита” — Веласкестің танымал суретші кезінде салған туындысы. Бұл жерде автор адамның өзіне тән мінезі мен сыртқы бейнесінің ерекшелігін көрсете алған.

Ізден

XVII ғасыр суретшілері сурет өнеріне қандай өзгеріс әкелді?

Білімді тексер

1. Альбрехт Дюрер және Веласкес шығармашылығы туралы не білесің?
2. Рембранттың “Адаскан ұлдың қайта оралуы” шығармасынан қандай көңіл күйді байқауға болады?

§ 27. ШЫҒЫСТЫҚ РЕНЕССАНС

Ортағасырлық Шығыс елдері мәдениетінің ерекшеліктері. Орта ғасырларда Шығыс елдері бірнеше өркеніеттік аймақтарға бөлінді. Атап айтқанда: мұсылман, үнді және Қиыр Шығыс өркеніеті. Бұл өркеніеттер белгілі бір діндердің негізінде қалыптасты. Мысалы, VII ғасырда Арабияда пайда болған ислам діні ортағасырлық мұсылман өркеніетінің қалыптасуына негіз болды. Мұсылман өркеніеті өз заманының ең озық өркеніеті ретінде әлемнің барлық халықтарына аса зор ықпал етті. Ол Шығыстың барлық аймақтарына (Қиыр Шығыс, Орта Шығыс және Таяу Шығыс), сондай-ақ Батыс Еуропа мәдениетіне де әсерін тигізді. Мұсылман мәдениеті орта ғасырлардың аяғында Еуропада пайда болған Ренессанстың қалыптасуына алғышарттар дайындады.

Мұсылман ойшылдары — әл-Фараби, әл-Кинди, Ибн Рушд және тағы басқалар Ежелгі грек философтарының еңбектерін араб тіліне аударып, оларға түсіндірмелер жазды. Мұсылман дәуірінде мәдениет күрт дамығандықтан, тарихшылар оны “мұсылмандық Ренессанс” деп атады. Кейінірек, Еуропа ғалымдары грек философтарының еңбектерімен осы араб тіліндегі нұсқасы арқылы танысты.

Ортағасырлық үнді өркеніеті индуизм дінінің негізінде қалыптасқан болатын. Үнді өркеніеті Оңтүстік Азияның Үндістаннан басқа да көптеген елдеріне (Непал, Бирма, Индонезия, Малазия және т.б.) тарады. Ал Қиыр Шығыс өркеніеті ортағасырлық Қытай мәдениетінің негізінде қалыптасты. Оған сондай-ақ Үндістаннан Қытайға келіп орныққан буддизм діні ерекше ықпал етті. Бұл өркеніеттің қалыптасуына Қиыр Шығыс елдері — Жапония мен Корея да өз үлесін қосты.

Ортағасырлық Шығыс елдерінің діндері ғылым-білімнің дамуына тыйым салған жоқ. Бұл исламға да, қиыршығыстық діндер — конфуцийшілдік, буддизм, даосизмге де, үнді діндеріне де тән болды. Сондықтан да Шығыс елдерінде орта ғасырларда мәдениет пен ғылым ерекше дамып, көптеген ғылыми және техникалық, технологиялық

Бұл сабақта:

- ортағасырлық Шығыс халықтарының мәдениетіне діндердің ықпалын анықтаймыз;
- Буддизмнің Қытай жеріне келуі туралы білеміз;
- ортағасырлық түрік мәдениетінің ерекшеліктерін анықтаймыз.

Тірек сөздер

Шығыстық Ренессанс
Мұсылмандық
Ренессанс
Мәдениет
Дін

жаналықтар орын алды. Ғалымдар орта ғасырлардағы Шығыс мәдениетінің ерекше гүлденуіне байланысты бұл дәуірді “Шығыстық Ренессанс” деп атауды енгізді.

Ойлан

Орта ғасырларда Шығыс елдерінде мәдениеттің қауырт дамуының алғышарттары қандай болды?

Орта ғасырлардағы Қытай мәдениеті. IV—V ғасырларда Қытайда *буддизм* діні кең тарай бастады. Бұл дін Қытайға Үндістаннан келген болатын. Бұл дін де ежелгі дәуірде қалыптасқан жергілікті *конфуций* және *даосизм* діндері сияқты адамдарды ізгілікке, төзімділікке шақырды.

Орта ғасырларда Қытайда өнер, әдебиет және ғылым ерекше гүлденіп дамыды.

Анықта

Тан дәуірі Қытай мәдениетіне қандай өзгерістер әкелді?

Тан дәуірі Қытай поэзиясының “алтын ғасыры” болды. Осы дәуірде қытайдың ұлы ақындары Мэн Хаожан, Уан Вэй, Ли Бо, Ду Фу, Бо Цзюй-и және т.б. өмір сүріп, атакты шығармаларын жазды. Олардың еңбектері әлемдік классиканың алтын қорына қосылды.

Қытайда география ғылымы дамып, қытай жиһанкездері Үндістанға, Орта Азияға сапар шекті. 645 жылы Үнді жеріне саяхат жасаған *Сюань Цзянь* үнді халықтарының тарихы туралы кітап жазды.

Орта ғасырларда Қытайда медицина, астрономия ғылымы, қол-өнер мен сауда дамыды.

Мэн Хаожан

Орта ғасырларда Жапония Қытай мәдениетінің ықпалында болды. Ең алдымен осы дәуірде Жапонияға Қытайдан буддизм діні тарады. VI ғасырда будда дінімен бірге келген Қытай мәдениеті Жапония сәулет өнерінде өз таңбасын қалдырды.

Анықта

Орта ғасырларда жапон ауыз әдебиеті мен мифологиясында қандай өзгерістер болды?

Тәж-Махал кесенесі

Үндістан мәдениеті. Ортағасырлық Үндістанда әртүрлі дін нанымдар қатар өмір сүрді. Жергілікті халықтың көпшілігі ұстанатын ең негізгі дін индуизм болды. Ерте орта ғасырларда қалыптасқан индуизм дінінде ежелгі брахманизм дінінің негізгі қағидалары сақталды. Үнділіктердің сенімі бойынша адамның жаны бұл өмірге бірнеше рет қайтып келеді. Индуизм дінін ұстанушылар басты үш құдай — *Брахма*, *Вишну*, *Шива* құдайларына табынды.

Мұсылмандар билігі тұсында Үндістанның мәдениеті ерекше гүлденіп дамыды. Әсіресе Ұлы Моғол билеушісі Жаһан шах тұсында тұрғызылған Тәж-Махал кесенесі әлем кереметтерінің бірі болып табылады.

Ізден

Ортағасырлық Үндістанда ғылым қалай дамыды? Тәж-Махал кесенесінің салыну тарихы туралы не білесің?

Түркияның ортағасырлық мәдениеті. Ортағасырлық Түркияда ауыз әдебиетінде де, жазба әдебиетте де сопылық идеялар басым болды. XIII ғасырда жазылған алғашқы жазба әдебиет туындыларының қатарына Ахмед Факихтің “Тағдыр кітабын”, Шейад Хамзаның “Жүсіп пен Зылиха” хиссасын, Ашик патшаның “Қуғындалушының кітабын” жатқызуға болады. Сопылық әдебиеттің ең көрнекті өкілі Жалал ад-дин Руми болды. Ол Түркиядағы алғашқы сопылық

ұйым — Мевлеви тариқатының негізін қалады. Румидің ең басты шығармасы “Маснави-и-манави” сопылық философияның аса үздік туындысы, сопылықтың өзіндік энциклопедиясы болып табылады.

XIV—XV ғасырларда поэзияда Низами Гәнжауидің шығармашылығы ерекше орын алады. Оның атақты “Бес дастаны” (“Құпия қазына”, “Хұсрау мен Шырын”, “Ләйлі мен Мәжнүн”, “Жеті ару”, “Ескендірнама”) түрік әдебиетінің дамуына оң ықпал етіп, Ахмед, Жүсіп, Мимар Синан сияқты ақындардың поэзиясы дүниеге келді.

Ортағасырлық Түркияда жаратылыстану ғылымдары едәуір дамыды. Математика, астрономия салаларында зерттеулер жүргізген Лютфи Такади бірқатар еңбектерін жариялады. Географ әрі адмирал Пирри Рейс 1513 жылы дүниежүзінің картасын, ал 1523 жылы теңіз атласын жасады.

XV—XVII ғасырларда Түркияда сәулет өнері жақсы дамыды. Қалаларда медресе, кесене, күмбезді монша, хауыздар көптеп салынды. XV—XVII ғасырларда сәндік және қолданбалы өнер кенінен дамып, керамика, жібек піру, кілем тоқу салалары өрістеді.

Анықта

Ортағасырлық Түркияда ғылымның қай саласы ерекше дамыды?

Есте сақта!

Қиыр Шығыс — Солтүстік-Шығыс, Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Азияны қамтитын аймақ (Қытай, Жапония, Корея кіреді).

Орта Шығыс — Еуропамен Пәкістан арасында жатқан Батыс Азия жерлері.

Таяу Шығыс — Батыс Азия мен Солтүстік Африка аймағы.

Мұсылмандық Ренессанс — мұсылмандәуіріндегі мәдениеттің гүлденуі.

Шығыстық Ренессанс — орта ғасырлардағы Шығыс мәдениетінің ерекше гүлденуі.

Тандық Ренессанс — Тан дәуіріндегі мәдениеттің гүлденуі.

Сопылық — Исламның бір бағыты, оны ұстанушылар ерекше тақуа болуды насихаттайды.

Біліміңді тексер

1. Орта ғасырларда Шығыста қандай өркендеттер дамыды?
2. Шығыс өркендеттерінің ортағасырлық Батыс өркендеттерінен қандай ерекшелігін көрсете аласың?
3. Қытайға буддизм діні қайдан және қашан келді?
4. Қытай мәдениетінің дамуына қандай жағдайлар ықпал етті?
5. Индуизм дінінің басты құдайларын ата.

РЕФОРМАЦИЯ

§ 28. РЕФОРМАЦИЯНЫҢ СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕУРОПА ЕЛДЕРІНЕ ТАРАЛУЫ

Ортағасырлық Еуропада үстемдік етуші дін католик діні мен католик шіркеуі болды. Бұл дін ғылымның, білімнің дамуына жол бермеді. Католик шіркеуінің басшысы Рим Папасы еді.

XVI ғасырда католик шіркеуі тек пайда табуды ғана ойлады. Мысалы, олар: “Ақша төлеп, күнәні кешіруге болады”, – деді. Шіркеу мен діндегі осындай құлдырау көзі ашық, білімді адамдардың наразылығын тудырды. Оларды *гуманистер* деп атады. 1517 жылы білімді дін қызметкері Мартин Лютер өзінің “95 тезис” атты шығармасында католик шіркеуін сынады. Осы оқиға католик шіркеуіне, католик дініне қарсы *реформация* деп аталатын қозғалыстың басталуына түрткі болды. Себебі XVI ғасыр католиктік шіркеудің дағдарысымен сипатталады. Шіркеуді ішкі жағынан қайта құруға жасалған көптеген ұмпылыстар өз жемісін берген жоқ. Міне, осындай жағдайда Германияда Папаның билігін ығыстыруды көздеген реформациялық қозғалыс басталды. Реформация — XVI ғасырда Батыс және Орталық Еуропада кең канат жайып, католик дініне қарсы күрес түрін қабылдаған қоғамдық қозғалыс. Бұл қозғалыс Германияда М.Лютердің бастамасымен көрініс алды. Реформация жақтаушылары Джон Виклиф пен Ян Гус болды.

Бұл сабақта:

- қоғамдық өмірдегі, адам дүниетанымындағы діннің рөлін анықтаймыз.

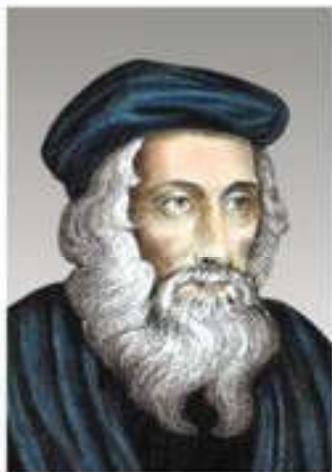
Тірек сөздер

Реформация
Мартин Лютер
Католик шіркеуі
Гуманизм
Протестантизм
Лютер ілімі

Ойлан

Реформациялық қозғалыстың талабы қандай болды?

Реформациялық қозғалыстардан кейін жана дін саласы — протестантизм бөлініп шықты. Протестантизмнің негізгі ағымдары лютерандық пен кальвинизм болып табылады. Мартин Лютердің уағыздауымен Германияда басталған реформациялық қозғалыс

Джон Вилклиф

Ян Гус

Жан Кальвин

Еуропа көлеміндегі ірі оқиға болды. Тез арада Германия шеңберінен шығып, Еуропаның басқа елдеріне, ең алдымен, Швейцарияға, Нидерландыға тарады. XVI ғасырдың екінші жартысында реформация Венгрияда, Чехияда тарады. Реформацияның негізгі нәтижелері, жалпы алғанда, прогрессивті рөл атқарды. Ол католик шіркеуінің рухани үстемдігінің әлсіреуінен, Римге тәуелсіз діни қауымдастықтар мен шіркеудің пайда болуынан, кейбір жағдайларда ұлттық шіркеуге айналуынан көрініс тапты. Зайырлы биліктің нығаюы мен ұлттық мемлекеттердің дамуына жағдай жасалды. Шіркеу мен дін қалыптасып келе жатқан қоғам жағдайына икемделіп, оның шаруашылық, еңбек этикасына әсер етті. Ғылым мен мәдениет өзінің еркін дамуына мүмкіндік алып, рационалистік ілім тарады.

Реформациялық ілімдердің ішінде өміршен болып, дәл сол кезеңнің талаптарына жауап бере алған бұл — кальвинизм. Кальвин ілімі бойынша байлық — ең ауыр сындардың бірі. Ал осы байлықтан түсетін табысты дұрыс пайдаланбау — бұдан да өткен күнә. Кальвинизм бойынша ақша әрқашан әрекетте болуы керек — өнеркәсіпте, саудада, несие саласында және өсімқорлық арқылы бұл ақшадан пайда табу да ұят нәрсе болып есептелмеді. Кедейлік, кальвинистердің ойынша, мақтанатын қасиет емес еді. Еңбек етуші адам еңбекке барлық күшін беріп, аптасына алты күн, қажет болса, жеті күн еңбек етуге тиісті болды. Жаңа діннің негізін Жан Кальвин қалады. Кальвин қарапайымдылық пен ұстамдылыққа шақ ырды.

Ойлан

Кальвин ілімі неге тез тарады деп ойлайсың?

Біліміңді тексер

1. Реформация деген не?
2. Реформацияның негізгі бағыттарын атап көрсет.
3. Реформацияның Германияда басталуының негізгі себебі қандай болды?

§29. МАРТИН ЛЮТЕР НАРАЗЫЛЫҒЫНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ. РЕФОРМАЦИЯ НӘТИЖЕЛЕРІ

Католик діні адамды күнәдан шіркеу ғана құтқара алады деп уағыздады. Шіркеу күнәны кешіру грамоталарын сатты, халықтан салық жинады. Католик шіркеуінің озбырлығына қарсы қозғалыс Германия тарихына реформация деген атпен енді. Ол қозғалысты дін саласының өкілі, университет профессоры Мартин Лютер (1483—1546) бастады.

Ол: “Күнәдан құтылудың басты жолы — киелі кітапты оқу, оған толық сену”, — деді. Лютер шіркеу озбырлығы мен Папа индульгенциясына қарсы көзқарасын білдіретін үндеуін — “95 тезисін” таратты. Лютер папа зорлығына қарсы күресті бүкіл неміс ұлтының ісі деп жариялады. Лютердің пікірінше, шіркеу мен дін иелерінің міндеттері тек киелі кітаптың мазмұнын түсіндіру, христиандарды сол арқылы *сенімге* жетелеу еді.

Сөйтіп, Лютер дінбасыларының барша жұртқа үстемдік етпекші болған әрекетіне қарсы шықты. Ол папа шіркеуінің озбырлығынан құтымақшы болған бюргерлердің ниетін білдірді. Лютер мемлекеттік мекемелердің билігін күшейтуге шақырды. Лютер әділетсіздікке қарсы күш қолдануды жақтамады. Әділеттілікке тек үгіт-насихат, түсіндіру, көзін жеткізу сияқты заңды жолдармен жету керек екенін айтты. Шыдамдылық танытуға үгіттеді.

Мартин Лютердің бұл пікіріне дін уағыздаушы Томас Мюнцер (1490—1525) қарсы көзқарас ұстанды. Ол барлық езгіге, зорлық-зомбылыққа шыдағандарға құдайдың мейірім-шапағат жасайтыны туралы түсінікті жоққа шығарды. Мюнцердің пікірінше, адамдардың өзінен тыс, олардың өмірдегі тіршілігінен басқа ешқандай өмір жоқ. Мюнцер монастырьларды, дворяндар мен князьдерді камалдарымен қоса талқандауға шақырды. Ол

Бұл сабақта:

- Германиядағы реформация жетекшісі Мартин Лютер католик шіркеуіне неге қарсы шыққанын, бұл наразылықтың қандай жағдайларға алып келгендігін білеміз.
- контрреформация ұғымының пайда болуын білеміз;

Тірек сөздер

Гуманизм
Реформация
Мартин Лютер
95 тезис
Католик шіркеуі

Мартин Лютер

Ойлан

Томас Мюнцер шаруаларға реформация талаптарын шешу үшін қандай жол ұсынды?

әлеуметтік-экономикалық теңсіздік болмайтын қоғамдық құрылысты уағыздады. Мюнцерді қолдаған кедей шаруалар мен қолөнершілер көтеріліске шықты. Көтерілісшілер анабаптистер, яғни “басқаша шоқынушылар” деп аталды. Олар байлар мен шіркеудің байлығын күшпен тартып алып, жерде жұмақ орнатпақ болды.

Анабаптистер қозғалысы көп қиыншылықпен 1525 жылы басылды. Мюнцер өкімет қолына түсіп, өлім жазасына кесілді. Шаруалар соғысы жеңілгеннен кейін Германияда князьдік өкімет күшейді. 1530 жылы “*Аугсбургтік дін ұстану*” деген құжат қабылданды. Ол бойынша шіркеудің бастығы Папа емес, жергілікті князь деп есептелді. Діни әдет-ғұрыптарға жұмсалатын шығынды арзандату көзделді. Бұл “*арзан шіркеу*” қоғамда жаңадан қалыптасып келе жатқан буржуазия талабы еді.

1555 жылы князьдер мен императордың арасында Аугсбург бітімі жасалды. Ол бітім бойынша князь өз халқының қай дінді ұстанатынын белгілейтін болды. Сөйтіп, реформациядан кейін Германияның бытыранқылығы онан әрі күшейді.

Ойлан

Реформациянеге Германияда басталды?

Реформациялық қозғалыс нәтижесінде жаңа дін саласы — протестантизм бөлініп шықты. Оның негізгі ағымдары лютерандық пен кальвинизм болып табылады. Лютердің ілімінің негізінде болашақтағы қоғам мен ішкі қайшылықтардың талаптарының доктринасы жатты. Лютердің ілімі тек герман жерлеріне емес, сонымен бірге Нидерланды, Англия, Скандинавия жерлеріне тарады. Әрбір ел және қоғамдық топ немесе король билігі, көп жағдайда, Лютердің ілімінің тек өз мүдделеріне қолайлы жақтарын алды. Ал ағылшындар XVI ғасырдың бірінші жартысында корольдық реформацияда Лютердің ойларының кейбір көріністерін, соның ішінде шіркеулік-монастырлық жерлерді тәркілеу, шіркеуді король билігіне толық бағындыру идеяларын алды.

Ойлан

Мартин Лютер өзі дін иесі бола тұранеге католик шіркеуіне қарсы шықты?

Контрреформация. Католик шіркеуі реформациямен күресу үшін Иезуит орденін құрды. Ол “Иисус қоғамы” деп аталды. Бұл күреске Тридент соборы да қатысты. Тридент соборының шешімдерімен католиктік шіркеудің қағидалары нығайтылып, протестанттар мен гуманистер қатал сынға алынып, оқуға тыйым салынған кітаптардың тізімін шығарып тұру туралы шешім қабылданды. 1564 жылы папа IV Пийдің кезінде “Тыйым салынған кітаптардың индексі” толықтырылып қайта басылып шықты. Олардың ішінде Коперниктің атақты еңбектері, Дантенің “Құдіретті комедиясы”, Боккаччоның “Декамероны” және т.б. гуманистердің құнды еңбектері болды. Реформацияға қарсы күрес *контрреформация* деп аталады.

Ізден

Қосымша дереккөздерден қазіргі таңда Еуропада өмір сүретін адамдардың діни ұстанымдары туралы мәліметтермен таныс.

Реформацияның қорытындылары. Сонымен реформация жеңісі қоғамдық өрлеу туғызып, ұлттық мәдениетті ғана емес, дүниежүзілік мәдениеттің қалыптасуына зор әсерін тигізді. Реформация көркемдік шығармашылық саласында қомақты жетістіктерге жетті, адамның сана-сезімін өзгертті және адамзат алдында жаңа рухани белестер ашты. Адам еркін ойлауға мүмкіндік алды, ғасырлар бойы үстемдік еткен шіркеу ықпалынан босанды, әрекетіне бағдар берер бағыт белгіленді. Ол бағдар адамгершілік қасиеттерге, адамның ақыл-ойына, ар-ұжданына байланысты болды.

Біліміңді тексер

1. Мартин Лютер реформацияны қалай жүргізу керек деді?
2. “95 тезис” дегеніміз не?
3. Томас Мюнцер халықты қандай әрекетке шақырды?
4. Протестантизм туралы не білесің?

ҒЫЛЫМИ РЕВОЛЮЦИЯ

§ 30. ӘЛЕМНІҢ ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМИ БЕЙНЕСІНІҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ІЗБАСАРЛАРЫ

Бұл сабақта:

- “жаратылыстану ғылымы саласында кімдер қандай жаңалық ашты?” деген сұрақтардың жауабын іздейміз.

Тірек сөздер

Джордано Бруно
Николай Коперник
Галилео Галилей
Иоганн Кеплер

Николай Коперник. Николай Коперник (1473—1543) — поляк ғалымы, “Аспан денелерінің айналысы туралы” еңбектің авторы. Коперник өз зерттеуінде: “Жер бір орнында тұратын қозғалыссыз орталық емес, аспан денесінің өзге мүшелерімен Күнді айналып жүреді”, – деп дәлелдеді.

Краков университетінде білім алған Коперник білімін Италияда жалғастырды: Болон, Падуан, Феррар университеттерінде Коперник канондық құқықты, медицинаны, математиканы, астрономияны оқыды. Ол Флоренцияның неоплатоншылдарының еңбектерімен танысып, ескі тілді үйреніп, гелиоцентристік жүйе туралы еңбектерді түпнұсқада оқуға мүмкіндік алды. Отанына қайтып келген Коперник қала мұнараларының біріне орналасып, оны

обсерваторияға айналдырып, аспан денелерін зерттей бастады. Ғылыми бақылауының нәтижелерін Коперник “Аспан денелерінің айналысы туралы” еңбегінде жариялады. Бұл — Жердің бір орында тұрмайтындығын, Күнді өзге ғаламшарлармен бірге айналып жүретіндігін дәлелдеген математикалық негіздеме болды. Коперниктің ілімі астрономия мен әлемді танудың ғылыми негіздемесі еді. Коперник ілімі дінтанушылардың қатты қарсылығына ұшырады. Поляк ғалымының іліміне Библияға сүйене отырып, қарсы шыққан Лютер болды.

Коперниктің жаңалығы дат астрономы Тихо Браге еңбегінде дәлелденді. Джордано Бруно Коперникті қолдап әлемнің шексіздігі туралы, Күн жүйесіне тән жүйелер туралы өз пікірін жариялады.

Ізден

Неге Римдегі Джордано Бруно ескерткіші лаулап от жанған жерде тұр?

Ян Матейко. Николай Коперник

Ойлан

Коперниктің ғылыми жаңалығы несімен бағалы болды?

Джордано Бруно. Аспан денесі туралы жаңалықтарды Джордано Бруно (1548—1600) қолдады. Ол әлемнің шексіздігін, Күн аспан денесіндегі көптеген жұлдыздардың бірі екендігін дәлелдеді. Коперник теориясының жақтаушысы, бүкіл әлемнің орталығы — Жер, ал Күн мен барлық ғаламшар Жердің төңірегінде айналады деген шіркеу оқуына қарсы шыққан. Бруно католик шіркеуіне, протестантизмге қарсы болған. Әлемді теология арқылы тану — кателік, сана мен сенім үйлесімсіз деп есептеді. Дін дана адамдарға қажет емес, бірақ қараңғы топ үшін қажет деп есептеді.

Бруно өзінің дүниенің жаратылысы туралы білімін жетілдіру үшін Италия, Франция, Англия, Германияны шарлады. Ол жерден өзге ғаламшарларды, әлемнің шексіздігін дәлелдеді. Студенттер алдында дәріс оқыды. Бруно өзінің ғылыми пікірлері үшін сегіз жыл түрмеге отырғызылып, кейін отқа өртеп жіберілді. Бруноның кітаптары да Рим қаласында 1600 жылы отқа өртелді.

Джордано Бруно

Галилео Галилей

Галилео Галилей (1564—1642) — гелиоцентризм ілімінің негізін қалаған ғалым. Өзі жасаған телескоптың көмегімен аспан денелерін 32 рет үлкейтіп, зерттеді. Телескоп арқылы Күннің дағын байқады, Жерден алыс орналасқан жұлдыздарды ашты. “Күс жолын”, Сатурнның “сақинасын”, Венераның фазаларын байқады. Бұл жаратылыстану ғылымында жасалған төңкеріс еді. Галилей өз жаңалығын “Жұлдызды хабаршы” атты журналда жариялады. Бұл алдыңғы қатарлы ойшылдардың қолдауын тапқанымен, инквизиция тарапынан қуғындауға ұшырады. 1616 жылы Коперник ілімі қуғындалды.

Тыйым салуды айналып өту үшін Галилей “Птолемейлік және коперниктік — әлемнің екі жүйесінің диалогі” атты итальян тіліндегі еңбегін жазды. Бұл еңбекке Италияда тыйым салынды. 1633 жылғы сот жиынында инквизиторлар Галилейді гелиоцентризмнен бас тартуға мәжбүрледі. Діншілдердің ізіне түсуіне қарамастан, Галилей өзінің ғылыми көзқарасының беріктігін көрсете білді. Кейінірек шыққан аңыз бойынша, Галилей Жердің айналатынына сенбейтінін мойындаған болып, тізе бүккен қалпынан тұра беріп: “Дегенмен Жер айналады!” — деп дауыстаған екен. Бұл аңыз адамның еркін ойын тұншықтыруға болмайтындығын бейнелейді. Сөйтіп, ғылым дінге қарсы бас көтерді және оның шырмауынан босап шықты.

Коперниктің тұжырымын неміс астрономы Иоганн Кеплер (1571—1630) жетілдірді. Ол ғаламшарлар қозғалысының заңдылықтарын ашты. “Жаңа астрономия”, “Әлемдік үйлесімділік” атты шығармаларында Кеплер Коперниктің ғаламшарлар қозғалысы туралы жаңалығын жетілдіріп, ғаламшарлардың эллипс сызығы арқылы қозғалатындығын дәлелдеді. Кеплер заңдары кейін Ньютон дәлелдейтін, Бүкіләлемдік тартылыс күші заңдылығының бастамасы еді.

Ізден

Коперник пен Бруноның ілімін Галилей қалай дәлелдеді?

Біліміңді тексер

1. XV—XVII ғасырларда әлем құрылымы жөніндегі жаңа көзқарастар қалай пайда болды?
2. Коперниктің ғылыми жаңалығы неде болды?
3. “Дегенмен Жер айналады!” деген қанатты сөзді кім айтқан?
4. И.Кеплер қандай жаңалықтар ашты?

ҚАЙТАЛАУ-ҚОРЫТУ СҰРАҚТАРЫ

1. “Орта ғасырлар тарихы” түсінігінің мәні неде?
2. Орта ғасырлар тарихының кезеңдері қандай?
3. Ежелгі германдықтар туралы не білесің?
4. Франктер мемлекетінің негізін кім қалады?
5. Ғұндардың әскери өнері мен ғұндар туралы қандай деректер білетініңді айтып бер.
6. Ғұн державасының Батыс Еуропа тарихында қалдырған ізі туралы не айтасың?
7. Замок дегеніміз не?
8. Феодал дегеніміз кім?
9. Рыцарь туралы не білесің?
10. Бағыныштылық сатысы дегеніміз не?
11. Феодалдық рента дегеніміз не? Рентаның қандай түрлерін білесің?
12. Натуралды шаруашылық дегеніміз не?
13. Славяндар қай жерде орналасқан?
14. Славяндар қанша топқа бөлінеді?
15. Византия мемлекеті қай жерде орналасқан?
16. Византияның астанасы қай қала болды?
17. Юстиниан деген кім?
18. Юстиниан реформаларын ата, мәнін көрсет.
19. Исламның тарихында 610—1258 жылдар аралығында қандай басты оқиғалар орын алды?
20. Хижа түсінігіне сипаттама беріп, оның исламдағы маңызын анықта.
21. Неліктен VIII—XII ғасырларды ислам мәдениетінің “Алтын ғасыры” деп атайды?
22. Ислам дінінің ғылым-білімге көзқарасы қандай болды?
23. Шыңғыс хан мемлекетінің саяси құрылымының ерекшеліктерін көрсет.
24. Шыңғыс хан ұрпақтары Еуразияда қандай мемлекеттер қалыптастырды?
25. Ортағасырлық қалалар туралы не білесің?
26. Ұстахана дегеніміз не? Қала үшін ұстахананың қандай маңызы бар?
27. Крест жорықтарының себептері қандай болды?
28. Салах ад-дин, Сұлтан Бейбарыс туралы не білесің?
29. Крест жорықтары мұсылман елдеріне қандай зардаптар алып келді?
30. Қытай мен Жапония монархияларының ерекшеліктерін көрсет.
31. Юнлэ билігінің Қытай тарихындағы маңызын анықта.
32. Токугавалардың ішкі саясатының қандай ерекшеліктерін байқадың?
33. I Карл мен II Османның шексіз монархия қалыптастыра алмау себептерін түсіндіре аласың ба?
34. Ағылшын парламенті қашан пайда болды?

35. Жүзжылдық соғыстың себептері қандай?
36. Жанна д'Арк кім? Француз халқы оны неге құрметтейді?
37. Орталықтандырылған мемлекет дегенді қалай түсінесің?
38. Осман империясының сұлтандарының билігін кім шектеді?
39. Ұлы Жібек жолы Шығыс пен Батысты қалай байланыстырды?
40. Қытайлықтар мен еуропалықтардың теңіз саяхаттарының айырмашылығы неде?
41. Абсолютизм туралы не білесің?
42. Географиялық ашылулар қашан болды?
43. Васко да Гама, Фернан Магеллан туралы не білесің?
44. XV ғасырдағы Америка халықтары туралы айтып бер.
45. Қайта өрлеу дәуірінің өкілдерін атап бер. Олардың қандай туындыларын білесің?
46. Шығыстық Ренессанс әлемдік мәдениетті қалай байытты?
47. Мұсылмандық Ренессанс Еуропадағы Ренессансқа қандай ықпал жасады?
48. Қытай поэзиясының “Алтын ғасыры” қай дәуірде орын алды?
49. Альбрехт Дюрер, Рембрандт, Веласкес туындылары туралы әңгімелеп бер.
50. Реформация қашан болды? Реформаторлар қандай өзгерістер жасамақшы еді?
51. Мартин Лютер кім?
52. Реформацияның қорытындыларын айтып бер.
53. Н.Коперник, Д.Бруно, Г.Галилей туралы не білесің?

ПӘН БОЙЫНША ЖЫЛДЫҚ ТЕКСЕРУГЕ АРНАЛҒАН ТАПСЫРМАЛАР

1. Хижра сөзінің мағынасы:

а) елшілік жылы;	б) орынбасар;
ә) қоныс аудару;	в) исламның жеңісі.
2. “Халиф” сөзінің мағынасы:

а) елшілік жылы;	б) орынбасар;
ә) қоныс аудару;	в) исламның жеңісі.
3. Талас шайқасында кімдер жеңіске жетті?

а) қытайлықтар;	б) соғдылар;
ә) парсылар;	в) арабтар мен түркілер.
4. “Құтты білік” дастанын кім жазды?

а) әл-Фараби;	б) Махмұт Қашқари;
ә) Жүсіп Баласағұни;	в) Ахмет Ясауи.
5. “Диуани лугат ат-түрік” шығармасының авторы кім?

а) әл-Фараби;	б) Махмұт Қашқари;
ә) Жүсіп Баласағұни;	в) Ахмет Ясауи.
6. “Диуани хикмет” шығармасының авторы кім?

а) әл-Фараби;	б) Махмұт Қашқари;
ә) Жүсіп Баласағұни;	в) Ахмет Ясауи.
7. “Екінші ұстаз” атағы кімге берілді?

а) әл-Фараби;	б) Махмұт Қашқари;
ә) Жүсіп Баласағұни;	в) Ахмет Ясауи.
8. Кресшілер мемлекеттерінің Таяу Шығыстағы саяси жағдайға ықпалы қандай болды?

а) кресшілер Таяу Шығыстағы саяси жағдайды толықтай өз қолдарында ұстады;	
ә) кресшілер мұсылман мемлекеттеріне өз билігін жүргізді;	
б) кресшілер мұсылмандарды бір-біріне айдап салып отырды;	
в) кресшілердің кішігірім мемлекеттері Таяу Шығыстағы аса саяси фактор болған жағдайға елеулі ықпал еткен жоқ.	
9. 1250—1517 жылдар аралығында Таяу Шығыста кімдер билік құрды?

а) селжүктер;	б) аюбилер;
ә) мәмлүктер;	в) фатимилер.
10. Моңғолдар Цзинь империясын толықтай қай жылы талқандады?

а) 1211 ж.;	б) 1233 ж.;
ә) 1227 ж.;	в) 1234 ж.
11. Моңғолдар тарихында 1227 жылы қандай оқиға орын алады?

а) Шыңғыс хан Хорезм мемлекетін толықтай жаулап алады;	
ә) Орта Азияның негізгі қалалары үшін шайқас жүреді;	
б) Хорезм шахы қолға түсіріледі;	
в) Моңғол империясының ханы Шыңғыс хан дүниеден өтті.	

- 12. Моңғол әскерінде ұланды қалай атады?**
 а) ноян; б) барұнғар;
 ә) нөкер; в) кешіктен.
- 13. Моңғол әскерінің негізгі түрі:**
 а) жаяу әскер; б) ауыр қаруланған жаяу әскер;
 ә) гоплиттер; в) атты әскер.
- 14. Ортағасырлық Қытайдағы ең қуатты орталықтанған мемлекет:**
 а) Суй империясы; б) Тан империясы;
 ә) Сун империясы; в) Цзинь империясы.
- 15. Ортағасырлық Жапонияда қалыптасқан ең алғашқы сегунат:**
 а) Минамото сегунаты; б) Асикага сегунаты;
 ә) Тайра сегунаты; в) Токугава сегунаты.
- 16. 1603—1868 жылдары Жапонияда билік құрған сегунат:**
 а) Минамото; б) Асикага;
 ә) Тайра; в) Токугава.
- 17. Селжүк мемлекетінің негізін қалаған селжүктер қандай тайпаға жатады?**
 а) оғыз; б) қимақ;
 ә) қыпшақ; в) қарлұқ.
- 18. Осман мемлекетінің негізін қалаған тайпа:**
 а) оғыз; б) қайы;
 ә) селжүк; в) қаңлы.
- 19. Ғазауат соғысының мәні:**
 а) дін жолындағы соғыс; б) жер үшін соғыс;
 ә) еркіндік жолындағы соғыс; в) басқыншылық соғыс.
- 20. Чжэн Хэ экспедициясы қай империя тұсында орын алды?**
 а) Тан; б) Сун;
 ә) Юань; в) Мин.
- 21. Чжэн Хэ флотындағы аса ірі кемелер қалай аталды?**
 а) “Алтын кемелер”; б) “Алып кемелер”;
 ә) “Қазына кемелер”; в) “Орасан кемелер”.
- 22. Ортағасырлық Шығыста қандай өркениеттік аймақтар болды?**
 а) мұсылман өркениеті, үнді өркениеті және Қыыр Шығыс өркениеті;
 ә) араб өркениеті, қытай өркениеті, түркі өркениеті;
 б) парсы өркениеті, жапон өркениеті, үнді өркениеті;
 в) Орталық Азия өркениеті, Еуразия өркениеті, Таяу Шығыс өркениеті.
- 23. Орта ғасырларда халықтардың Ұлы қоныс аударуына түрткі болған Азиядан шыққан көшпелілер:**
 а) вандалдар; б) франктер;
 ә) остготтар; в) ғұндар.
- 24. Константинополь қаласындағы Византия сәулет өнерінің тамаша туындысы — храм:**
 а) Қағба; б) Василий Блаженный;
 ә) Әулие София; в) Пантеон.

- 25. Юстинианның билік құрған жылдары:**
 а) 524—566 жж. б) 527—564 жж.
 ә) 527—565 жж. в) 523—565 жж.
- 26. Варягтардың князі Рюриктің Новгородқа князь болуға шақырылған жылы:**
 а) 862 ж.; б) 907 ж.;
 ә) 882 ж.; в) 988 ж.
- 27. Русь христиан дінін қабылдап алды:**
 а) Александрия Папасынан;
 ә) Иерусалим Патриархынан;
 б) Константинополь Патриархынан;
 в) Рим Папасынан.
- 28. Әскери қызмет атқарғаны үшін берілетін жер иелігі:**
 а) обет; б) оброк;
 ә) феодал; в) титул.
- 29. Шаруаның қожайынына азық-түлікпен немесе ақшамен жүйелі түрде төлеп отыратын міндеткерлігі:**
 а) салық; б) жарна;
 ә) оброк; в) айып.
- 30. Барлық дін иелері кірген топ:**
 а) рыцарьлар; б) шаруалар;
 ә) көпестер; в) дін иелері.
- 31. Сословие дегеніміз —**
 а) бірнеше тайпалар бірлестігі;
 ә) құқығы мен міндеткерлігі бірдей адамдардың үлкен тобы;
 б) императорлар мен корольдардың одағы;
 в) колөнершілер одағы.
- 32. Қалада бір жыл, бір күн өмір сүрген адам...**
 а) бас бостандығын алды;
 ә) қожайынды таңдау құқығын алды;
 б) колөнердің бір түрін иеленді;
 в) хартия тағайындаған ережелерге бағынды.
- 33. Тауар шаруашылығы:**
 а) әскерде қызмет еткені үшін берілетін шаруашылық;
 ә) колөнершінің шеберханасы;
 б) өнім сатуға нарыққа шығарылып, ақша арқылы айырбасталатын шаруашылық;
 в) өзі тұтыну үшін өндірілетін шаруашылық.
- 34. Бірінші крест жорығы басталған жыл:**
 а) 1095 ж.; б) 1097 ж.;
 ә) 1096 ж.; в) 1098 ж.
- 35. Бірінші крест жорығын ұйымдастырған Рим Папасы:**
 а) II Урбан; б) IX Людовик;
 ә) III Иннокентий; в) VII Григорий.

- 36. 1358 жылы болған оқиға:**
 а) Франция мен Англияның арасында бітімнің жасалуы;
 ә) Пуатье түбіндегі ұрыс;
 б) Жакерия көтерілісі;
 в) Англиядағы шаруалар көтерілісі.
- 37. 1381 жылы болған оқиға:**
 а) Фландрия жағалауындағы Слейс түбіндегі ұрыс;
 ә) Крейси түбіндегі ұрыс;
 б) Уот Тайлер көтерілісі;
 в) Франциядағы шаруалар көтерілісі.
- 38. Жүзжылдық соғыстың Франция үшін себептері:**
 а) Англиядан Аквитанияны тартып алу;
 ә) Солтүстік Америка жерлерін жаулап алу;
 б) Англияның бір бөлігін жаулап алу;
 в) Англияға қарызын қайтарудан бас тарту.
- 39. XV ғасырда Англияға қарсы азаттық күресін басқарған король:**
 а) Жанна д'Арк; б) Гильом Каль;
 ә) VII Карл; в) III Эдуард.
- 40. Францияның бірігуі аяқталған кез:**
 а) XV ғасырдың аяғы; б) XVII ғасырдың аяғы;
 ә) XIV ғасырдың басы; в) XVI ғасырдың аяғы.
- 41. XIV ғасырдағы Англия парламентіндегі екі палата:**
 а) сенат, қауымдар палатасы; б) лордтар, өкілдер палатасы;
 ә) дума, мәжіліс; в) лордтар, қауымдар палатасы.
- 42. Францияда Жакерия көтерілісі болған жыл:**
 а) 1358 ж.; б) 1376 ж.;
 ә) 1302 ж.; в) 1339 ж.
- 43. Жүзжылдық соғысқа қатысқан мемлекеттер:**
 а) Англия мен Франция; б) Германия мен Ресей;
 ә) Франция мен Польша; в) Англия мен Германия.
- 44. Францияда мемлекеттік тіл ретінде француз тілін енгізген король:**
 а) XI Людовик; б) Ришелье;
 ә) I Франциск; в) XVI Людовик.
- 45. Орта ғасырлардағы көпшілікті құрайтын әлеуметтік топ:**
 а) қалалықтар; б) колөнершілер;
 ә) шаруалар; в) малшылар.
- 46. Еуропадағы абсолютизм қай ғасырда өзінің толық гүлдену деңгейіне жетті?**
 а) XV ғ.; б) XVII ғ.;
 ә) XVI ғ.; в) XVIII ғ.
- 47. Абсолютизмнің негізгі белгілері:**
 а) феодалдық бытыранқылықты күшейту;
 ә) билікті сайланбалы ұйымдарға беру;
 б) шет аймақтарды қосып алу;
 в) феодалдық аксүйектердің тәуелсіздігін сақтау.

48. XV ғасырда Батыс Жер шарын ашқан кім?
 а) Х.Колумб; б) А.Веспуччи;
 ә) Дж.Кук; в) Марко Поло.
49. XVI ғасырда Жерді алғаш айналып шыққан кім?
 а) Х.Колумб; б) Р.Скотт;
 ә) Ф.Магеллан; в) Васко да Гама.
50. Испанияның гуманист жазушысы Мигель де Сервантестің әйгілі романы:
 а) “Дон Кихот”; б) “Утопия аралы”;
 ә) “Дон Жуан”; в) “Гамлет”.
51. “Мона Лиза” (Джоконда) картинасының авторы кім?
 а) Леонардо да Винчи; б) Дюрер;
 ә) Рембрандт; в) Рафаэль.
52. “Гуманизм” сөзінің мағынасы:
 а) құдайшыл; б) табиғи;
 ә) адамгершілік; в) жануар тектес.
53. Гуманистік дүниетаным алғаш рет қалыптасқан ел:
 а) Нидерланды; б) Италия;
 ә) Германия; в) Франция.
54. Католик дініне қарсы ілімді уағыздаушылар:
 а) индульгенция; б) еретик;
 ә) инквизиция; в) аутодафе.
55. Шіркеудің күнәні кешіру туралы арнаулы грамоталары:
 а) индульгенция; б) бұйна;
 ә) анафема; в) инквизиция.
56. Германиядағы реформация көсемі:
 а) Мартин Лютер; б) Ян Жижка;
 ә) Жан Кальвин; в) Ян Гус.
57. Христиан дінінің басты кітабы:
 а) Құран; б) Таурат;
 ә) Інжіл; в) Көне өсиет.
58. 1600 жылы шіркеу соты Джордано Бруноны:
 а) дарға асты; б) кешірім жасады;
 ә) ақтады; в) өртеді.
59. Орта ғасырлардағы астрономия мен химия білімінің толығын жинақталуына ықпалын тигізген ғылым салалары:
 а) география мен тарих; б) ботаника мен биология;
 ә) діни білім мен өнертану; в) астрология мен алхимия.
60. Батыс Еуропада XII—XIII ғасырларда университеттерде оқу қай тілде жүргізілді?
 а) француз; б) ағылшын;
 ә) неміс; в) латын.

ТЕРМИНДЕР

Анналар — ежелгі римдік және ортағасырлық жылнама. Қарапайым сөзбен айтқанда, жыл бойы болған оқиғаларды жазып отыру.

Абсолютизм — феодалдық мемлекет жағдайында пайда болған билік түрі. Монархтың қолында шексіз жоғарғы билік болды. Абсолютизм биліктің кең таралған бюрократиялық аппараты болуымен, жазалаушы ұйымдардың күшеюімен, тұрақты кәсіпқой әскердің құрылуымен сипатталды. Абсолютизм тұсында сословиелік өкілеттілік ұйымдардың қызметі жойылды. Батыс Еуропада абсолютизм өзінің шырқау шегіне XVII—XVIII ғасырларда қол жеткізді.

Аварлар — түркі тайпасынан шыққан көшпелі халық. 550—626 жылдары дунай славяндарына, византиялықтарға, фракциялықтарға қарсы соғысты. Б.з.б. VI ғасырда Дунай өзенінің аңғарында “Авар қағанаты” деп аталған мемлекеттің негізін қалады. Авар патшалығын Ұлы Карл талқандады, бірақ аварлар халық ретінде өмір сүруін тоқтатқан жоқ. Аварлар металдан бұйымдар жасаудың жоғарғы технологияларын игерді.

Азенкур — Франциядағы селоның аты. 1415 жылы 25 қазанда ағылшын королі V Генрихтің әскері 1337—1453 жылғы Жүзжылдық соғыста француз әскерін жеңді. Ұрыстың нәтижесін ағылшындардың жылдам қозғалатын садақшылары шешті. Ағылшын әскерлері Францияның солтүстігін және Парижді жаулап алды.

Англика шіркеуі — Англиядағы Реформациядан кейін қалыптасқан шіркеу. Ағылшын шіркеуінің басшысы ағылшын королі деп танылды. Сонымен қатар король католиктік догматтардың, дәстүрлердің, епископаттардың қолсұғылмаушылығын жариялады. Король Рим Папасының орнын алды. Епископтарды тағайындау құқығы ағылшын королінің қолына өтті. Ағылшын шіркеуі осылай католик және протестант шіркеулері арасында аралық сипатты алды. Шіркеу ұлттық сипатта қалыптасып, абсолютизм тірегіне айналды.

Алқызыл және Ақ раушангүлдер соғысы (1455—1485) — Жүз жылдық соғыстан кейін Англияда мемлекет ішінде соғыс басталды. Ол отыз жылға созылды. Соғыстың себебі — феодалдардың екі тобының, ескі аристократия мен жаңа аксүйектердің арасындағы бәсекелестік болды. Бір-бірімен жауласушы екі топ корольдық билікке өз әулетінің адамын әкелуге тырысты. Ескі аристократия Ланкастерлерді қолдады. Олардың өкілдері 1399 жылы таққа отырған еді. Ланкастерлер елтанбасында алқызыл раушангүлдер болды. Ал Йорк әулетінің елтанбасында ақ раушангүл болды.

Барокко — XVI ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың ортасындағы еуропа өнерінің бағыты. Барокко өнеріне салтанатты-монументальды ансамбльдер тән.

Барон — Батыс Еуропаның феодалдық дәуіріндегі корольдың немесе ірі жер иеленушінің вассалы. Кейін “барон” сөзі дворяндық титулға айналды.

Барщина — феодалдық жер рентасының бір түрі. Феодалдың жерінде өз еңбек құралымен аптаның белгіленген күні жұмыс атқарады. Бұндай шаруаның жекебас бостандығы да шектеулі болды.

Батыс Рим империясы — 395 жылы Рим империясы Батыс және Шығыс болып екіге бөлінгеннен кейін де, Батыс Рим империясының астанасы Рим қаласы болып қала берді. Батыс Рим империясының соңғы императоры — Ромул Августул.

Бас Штаттар — дін иелері, дворяндар, үшінші сословие өкілдері (шаруалар мен қала буржуазиясы) өкілдерінен құралған жоғарғы сословиелік өкілетті мемлекеттік мекеме. Бас Штаттар 1302 жылы француз королі IV Көрікті Филипптің эдиктісімен қалыптастырылып, 1614 жылға дейін шақырылып отырған. Бас Штаттардың негізгі міндеті салықтарды тағайындау болды. 175 жыл үзілістен кейін Бас Штаттар 1789 жылы XVI Людовиктің келісімімен мемлекеттік қазынаны толтыру үшін шақырылды.

Беренді — Ежелгі Русьпен байланыста болған көшпелі түркі тайпалары. Беренділер туралы мәлімет орыс жылнамаларында 1097 жылдан бастап айтыла бастаған.

Бюргерлер — Батыс Еуропаның феодалдық қала халқы, цех қолөнері мен сауданы экономикалық негіз еткен қала сословиесі. Олардың құрамы біртекті болмады.

Вассалитет — ортағасырлық еуропадағы бір феодалдың — вассалдың екінші сеньорға бағыныштылығы. Өз сеньорынан жер үлесін алған вассал, өз сеньорының әскери құрамында қызмет атқаруға тиісті болды. Ірі жер үлесі бар вассалдың кейде өз вассалы болды.

Вандалдар — Батыс Рим империясының солтүстік шегарасында өмір сүрген герман тайпаларының бірі. Бұл тайпаларды Юлий Цезарь “германдықтар” деп атады. Кейін бұл атау Рейн өзенінің шығысынан Дунайдың солтүстігіне қарай өмір сүрген барлық халықтарға қатысты қолданыла бастады.

Германдықтардың вандал тайпасы Галлия мен Испания арқылы өтіп, Солтүстік Африканы жаулап алып, астанасы Карфаген қаласымен өз патшалығын құрды.

455 жылы вандалдар Рим қаласын басып алып, бұрын болмаған тонаушылықпен қаланы қиратты. Өрт кезінде көптеген өнер туындылары мен сәулет өнерінің ескерткіштері жанып кетті. Осыдан барып өнер туындылары мен рухани құндылықтарды мағынасыз жоюға қатысты қолданылатын “вандализм” термині пайда болды.

Варвар — римдіктер өздерінен басқа халықтарды солай атаған. Себебі олардың сөзі “бар-бар” деген дыбысты білдіретіндей көрінді. Кейін бұл сөз мәдениетсіз адамдарға қатысты айтыла бастады.

Варягтар — деп ежелгі Русьте Скандинавиядан шыққан халықтарды айтқан. Бағзы замандар жылнамасында варягтарды Русь мемлекетінің пайда болуымен байланыстырады.

Вестготтар — герман тайпасы, готтардың батыс бұтағы. III—IV ғасырларда Днестр өзенінің шығысында өмір сүрді. Халықтардың Ұлы Қоныс аудару дәуіріне қатысты. 418 жылы Оңтүстік Галлияда варварлық корольдық құрды. Орталығы Тулуза қаласы болды. VI ғасырдың ортасында

Толедо қаласына көшірілді. VIII ғасырдың басында вестготтар мемлекетін арабтар жаулап алды.

Версаль — 1682—1789 жылдардағы француз корольд арынын резиденциясы. Париж қаласының маңы.

Византия империясы — 330 жылы Рим императоры I Константин өз астанасын Шығысқа — ежелгі грек қаласы Византияға көшірді. Бұл жерде Константинополь деп аталатын жаңа қаланың негізі салынды. Рим империясының батыс және шығыс болып екіге бөлінуі, шығыс провинцияларының тәуелсіз мемлекет болып бөлінуіне алып келді. Византия империясының құрамына экономикалық тұрғыда дамыған аймақтар — Балқан түбегі, Кіші Азия, Сирия, Египет кірді. Византияда қолөнер мен сауда дамыған қалалар Александрия, Антиохия, Константинополь болды. Византия көпестері Иранмен, Үндістанмен сауда жасады.

Византияда императорлық билік сақталып қалды. Саудадан салық жақсы түсетін болғандықтан, үлкен әскер мен күшті флот ұстауға мүмкіндіктері болды.

Германдықтар — б.з. I ғасырда Солтүстік-Шығыс Еуропаның басым аумағын иеленген тайпалар. Б.з.б. II ғасырдың соңында германдықтар мен римдіктер алғаш рет кездесті. Б.з.б. 58 жылы Юлий Цезарь оларға соққы беріп, Рейн өзенінің арғы жағына қуып тастады. Біздің дәуіріміздің алғашқы ғасырларында герман тайпалары Рим империясына жиі шабуылдап тұрды, оның солтүстік шегараларына қауіп төндірді. Өзге тайпалармен бірге германдықтар Батыс Рим империясын талқандауға қатысты.

Германия — Рейн, Висла, Дунай және Скандинавия аралығындағы аумақ атауы. Германия туралы алғашқы мәліметтерді б.з.б. IV ғасырда Рим деректерінен байқауға болады.

Герман тайпалары — Одер, Рейн өзендерінің аралығында өмір сүрген тайпалар. Батыс Рим империясының аумағына б.з. V ғасырында келген.

Герцог — орта ғасырлардағы дворяндық титул.

Готика — орта ғасырлардағы архитектуралық стиль. Атау “гот” деп аталатын герман тайпасының атынан шыққан. Бұл христиандық өнер. Орта ғасырларда католик шіркеуінің ықпалы аса күшті болды. Бұл жағдай архитектурадан көрініс алды. Еуропаның әртүрлі қалаларында аса үлкен храмдар пайда болды. Олар тастан салынып, төбесіне биік мұнаралар қойылды. Қабырғаларына үлкен терезелер, көркемделген аркалар қойылды, төбесінің биіктігі сонша, кейде оған көз жеткізу өте қиын еді. Сондықтан терезелеріне әртүрлі шынылардан витраждар жасалынды. Витраждар мифологиялық немесе библиялық тақырыптарға арналды.

Готикалық соборлардың құрылысының қиын болуына байланысты, оларды бірнеше жылдар, тіпті бірнеше ғасырлар бойы салды. Мысалы, Милан соборы 600 жыл бойы салынды!

Соборлар ортағасырлық қалалардың өмірінде ерекше рөл атқарды. Соғыс кезінде адамдар оларға жиналып, жаудан қорғанды. Собор қаланың

кез келген жерінен көрініп тұратын. Собор қабырғаларына арнайы орындар қалдырылып, ол жерге мүсіндер қойылды. Собор қабырғаларына салынған суреттер адамдардың құдай алдындағы әлсіздігін көрсетті. Готикалық стиль Францияда, Германияда жақсы дамыды.

Государь — XVI ғасырдағы Италияның саяси қайраткері және жазушысы Николла Макиавеллидің 1513 жылы жазылған басты шығармасы. Бұнда монархиялық мемлекетті басқару ұстанымдары баяндалады.

Гуманизм — XV—XVI ғасырларда өркендеу мәдениетіне байланысты қоғамдық ой-сананың бағыты. Өркендеу мәдениетінің идеялық мәні гуманизм арқылы ашылды.

Дворян — феодалдар тобының ең үстем сословиесі, олар мұраға берілетін артықшылықтарға ие. Дворяндардың экономикалық және саяси үстемдігінің негізі жерге феодалдық меншік болды. Қоғамдағы орны тарапынан иерархияға бөлінді. Феодалдық-абсолюттік мемлекеттер құрылған кезде король үкіметінің маңына топтасты.

“Еркіндіктің Ұлы Хартиясы” — 1215 жылы дін иелері, рыцарьлар, қалалықтардың талап етуімен ағылшын королі Иоанн қабылдаған грамота. Хартияда король шіркеу сайлауына араласпауға, король кеңесінің рұқсатынсыз салық жинамауға уәде берді. Хартия бойынша барондар кең құқықтар алды, өзге сословиелердің құқықтары аз болды.

“Жаулап алушы” Вильгельм — Нормандия герцоғі, 1066 жылы Англияны жаулап алды.

Жакерия — 1358 жылы Францияның солтүстік-шығысында болған феодализмге қарсы көтеріліс. Көтеріліс жетекшісі — Гильом Каль.

Иезуиттер — 1540 жылы реформациямен күресу үшін Рим Папасы III Павел “Иисус қоғамын” құрды. Оны иезуиттер ордені деп атайды. Орденнің құрылуынан реформация жақтаушыларын қудалау басталды. Орденнің негізін қалаған испан дворяны — Игнатий Лойола. Иезуиттердің алғашқы қызметі Париж қаласында басталды. XVII ғасырдың басында орден мүшелерінің саны 30 000 болды. Өзге монахтармен салыстырғанда, иезуиттердің монастырьлары болған жоқ, олар Еуропаның әртүрлі оқу орындарында әрекет етті. 1574 жылы орден 125 оқу орнын бақылап отырды. XVII ғасырда бақылаудағы оқу орындарының саны үш есе артты. XVII ғасырдың соңына қарай иезуиттер ордені ең ықпалды әрі қуатты шіркеу ұйымына айналды.

Игумен — православиялық шіркеудегі діни атақ. Грек тілінен аударғанда жетекші деген мағына береді.

Иерархия — төменгі билік сатысының жоғарғы билік сатысына бағынуы.

Иерусалим корольдығы — 1099 жылы Иерусалимді басып алғаннан кейін бірінші крест жорығына қатысушылар қалыптастырған мемлекет. Корольдықтың негізгі әскери күші иоанниттер және тамплиерлер ордені болды. 1187 жылы Египет сұлтаны Иерусалимді жаулап алды. 1291 жылы кресшілердің Палестинадағы соңғы тірегі Акра қаласы құлады.

Империя — император басқарған монархиялық мемлекет құрылымының түрі. Империя әртүрлі халықтар мен аумақтарды бір саяси орталығы бар біртұтас мемлекеттің қол астына біріктіреді. Орта ғасырларда ең қуатты империялар Қасиетті Рим империясы, Моңғол империясы және Осман империялары болды.

Инквизиция — католик шіркеуінің трибуналы, оның іздеу, соттық және жазалау функциялары болған. Христиан діні ресми дін болып жарияланғаннан кейін, өзге кез келген дінге деген шыдамсыздық орын алды. 1084 жылы Рим Папасы III Луций бірінші епископтық инквизицияны құрды. Инквизицияның басты міндеті — беделі төмендеп бара жатқан католик шіркеуінің жауларымен күресе жүріп байып алу еді. Сондықтан инквизицияның құрбандары, негізінен, аukatты адамдар еді.

Кітап басу ісі пайда болған кезде инквизиция шығатын кітаптарды бақылап отырды. “Индекс” деп аталатын жарық көруге тыйым салынатын кітаптар тізімі жарияланды. XVI ғасырда Германия мен Францияда инквизиция өз қызметін тоқтатты. Оңтүстік Еуропа, Испания, Португалияда инквизиция өз әрекетін тек XIX ғасырда тоқтатса, Италияда тек 1870 жылы тоқтатылды.

Кальвинизм — Протестант дінінің негізгі бағыттарының бірі. Оның негізін салушы — Ж.Кальвин. Швейцарияда буржуазиялық реформацияның ең дәйекті түрін жүргізіп, кальвиндік шіркеуді құрды. Кальвинизм — еуропа елдерінің буржуазиясының алдыңғы тобының діні. Батыс Еуропаның көптеген елдерінде осы діннің ықпалы басым. Кальвинизм буржуазияның діни идеологиясы ретінде XVI ғасырда Нидерландыдағы, XVII ғасырда ағылшын буржуазиялық революциясының ұйымдастырушы күші болды.

Контрреформация — Батыс Еуропада реформацияға қарсы Папа қауымы бастаған діни-саяси қозғалыс. Контрреформация католицизм үстем болып тұрған мемлекеттерге сүйенді.

Каравелла — XV ғасырда португалдықтар ойлап тапқан жылдам жүретін желкенді жеңіл кеме. Каравелланың тік және қисық желкендері бар үш мачтасы болды. Кеме кез келген желде жүре беретін. Бұл алыс сапарларға шығуға мүмкіндіктер берді. Колум осындай кемелерге отырып, Американың жағалауына жеткен.

Кардинал — католик шіркеуіндегі дін иесі. Епископтан жоғары тұрады. Бірақ Рим Папасынан төмен. Кардиналды Рим Папасы тағайындайды.

Конкистадорлар. Америка ашылғаннан кейін әртүрлі еуропа елдерінің өкілдері келе бастады. Испандықтар олардың алғашқылары болды. 1501 жылы олар Куба мен Эспаньолаға Африкадан кара құлдарды әкеле бастады. 1516—1518 жылдары испандықтар Юкатан түбегін ашты.

Кортес — Батыс Еуропада Кастилияда 1137 жылы пайда болған сословиелік өкілеттілік жиналыс.

Қайта Өрлеу. V ғасырдан XIII ғасырдың соңына дейін ортағасырлық Еуропаның өмірінің барлық салаларына христиан шіркеуі үстемдік етті.

Ол мемлекет саясаты мен карапайым адамдардың өмірін анықтады. Ортағасырлық өнер шіркеуді мадақтап, адамның әлсіздігін көрсетті.

Уақыт өте келе адамдардың өмірі өзгерді. Сауда дамыды, қалалар салынды. Географиялық ашытулармен бірге адамды тануға, ғылымға, сұлулыққа деген қызығушылық пайда болды. Бұндай процесс, ең алдымен, Италияда басталды. Антика дәуіріндегідей өнерге деген қызығушылық Қайта Өрлеу дәуірі деп аталады.

Қиыр Шығыс — Солтүстік-Шығыс, Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Азияны қамтитын аймақ.

Лютерандық ілім — XVI ғасырда Германияда реформация барысында М.Лютердің ілімінің негізінде пайда болған протестантизмнің негізгі бағыттарының бірі. Ол Германияға, Скандинавия елдеріне, АҚШ-қа, Балтық жағалауына тарады. Лютерандар діни нанымның бірден-бір қайнар көзі інжіл деп есептеді.

Мәмлүктер — әскери құлдар, Египет, Сирия, Месопотамияда XII—XIII ғасырларда билік құрған Айюбилер әулетінің гвардиясын құраған. 1250 жылы мәмлүктер биліктегі әулетті құлатып, мәмлүк сұлтандарының әулетінің негізін қалады. Оларды 1517 жылы түрік-османдар тақтан тайдырды.

Монархия — барлық жоғарғы билік бір адамның — мемлекет басшысының қолына жинақталуы. Ежелгі Шығыс мемлекеттерінің барлығы монархия түрінде қалыптастырылды. Грекия мен Римде Александр Македонский державасынан өзге монархиялық басқару формасы болған жоқ. Батыс еуропаның кейінгі орта ғасырлар кезеңінде мемлекеттер монархиялық басқару түріне өтті.

Феодалдық қоғамда монархия мемлекеттің негізгі басқару түрі болды. Капиталистік қоғамда ол бірінші орынды республикаға беріп, кейбір елдерде шектелген конституциялық монархия түрінде сақталып отырды.

Мешіт — мұсылмандар құлшылық ететін ғибадатхана.

Миниатюра — бейнелеу өнерінің шағын форматтағы жанры, кітаптарды безендіруде қолданылады.

Мұсылмандар — ислам дінін ұстанушылар.

Реформация — католик шіркеуіне қарсы бағытталған күрделі саяси-әлеуметтік, идеологиялық қозғалыс. Реформация XVI ғасырда Германия, Швейцария, Англия, Франция т.б. елдерін қамтыды.

Самурай — ортағасырлық Жапониядағы жауынгер-феодал.

Сегун — Жапониядағы әскери билеуші.

Сейид (шейх) — исламға дейінгі араб қоғамындағы тайпа басшысы.

Стратегия — соғыс туралы ғылым, ұзақ уақытқа жасалатын соғыс қимылдарының жалпы жоспары, күрделі мақсаттарға жету тәсілі.

Сопылық — тақуалық пен жоғарғы руханиятты уағыздайтын исламның бағыты, классикалық мұсылман философиясы бағыттарының бірі.

Тактика — шайқасты жүргізу өнері.

Таяу Шығыс — Алдыңғы Азия және Солтүстік Африкада орналасқан аймақтың атауы. Аймақты еуропалықтар өздеріне жақын жатқан шығыс аумақ болғандықтан осылай атаған.

Уот Тайлер көтерілісі . 1381 жылы мамыр айында Лондонның солтүстігіндегі бірнеше деревнялар король шенеуніктерін өлтіріп тастады. Себебі халық катал заңдар мен салық көлеміне наразы еді. Көтеріліс Кент, Саффолк, Норфолк графтықтарында болды. Қысқа уақыттың ішінде көтеріліс 40 графтықтың 25-інде орын алды. Көтерілістің негізгі аймағы Англияның оңтүстік-шығысы еді. Көтеріліс жетекшісі Уот Тайлер болды. Ол Жүзжылдық соғысқа қатысқандықтан әскери істі жақсы білетін.

Лондонға келген көтерілісшілер корольдан өз талаптарының орындалуын талап етті. Король олардың талабын орындаймыз деп уәде беріп, Уот Тайлерді өлтіреді. Жетекшілерінен айырылған көтеріліс жеңіліп қалды.

Халық жиналысы — ежелгі германдықтардағы басы бос, ерікті ер адамдар қатысатын басқару ұйымы. Халық жиналысы тайпаның өміріне қатысты маңызды мәселелерді шешті. Халық жиналысын ежелгі германдықтарда ақсақалдар кеңесі басқарды. Ер адамдар бұнда қару-жарағымен келді.

Христиандар — Иисус Христос ілімін жақтаушылар. Б.з. I ғасырында Рим империясының шығысында, Палестинада пайда болған. Алғашқы кезде христиан ұйымы өзінің құрамына сауаты аз, қарапайым адамдарды тартты. 325 жылы Рим империясы христиан дінін мемлекеттік дін деп танығанға дейін бұл дінді ұстанушылар билік тарапынан қуғындалды.

Халықтардың Ұлы Қоныс аударуы — IV—VII ғасырлардағы герман, славян, сармат тайпаларының Рим империясының аумақтарына қарай қоныс аударуы. Ұлы қоныс аударудың екі кезеңі бар.

Шығыс Рим империясы . 395 жылдан кейін Рим империясының шығыс бөлігі осылай атала бастады. Оның астанасы Константинополь қаласы болды. Батыс Рим империясы құлағаннан кейін ол Византия деп атала бастады.

Шығыстық Ренессанс — орта ғасырлардағы Шығыс мәдениетінің ерекше гүлденуі.

ЕСІМ КӨРСЕТКІШТЕРІ

I Алексей Комнин — 1081 жылдан Византия императоры. Комниндер әулетінің негізін салушы. Бірінші крест жорығы барысында селжүктерден тартып алынған Кіші Азияның елеулі бөлігін Византия иелігіне беруге кресшілерді мәжбүр етті. I Алексей Комнин билігі кезеңін оның қызы Анна Комнин жазып қалдырды.

Аттила — 434—453 жылдар аралығындағы ғұндардың билеушісі. Өзінің қол астына түркі, герман және өзге тайпаларды біріктіріп, Рейннен Волгаға дейін созылып жатқан империя құрған. Аттиланьң туылған жері мен жылы белгісіз. Аттиланьң жасы туралы мәліметті Византия тарихшысы, Аттиланьң замандасы, 448 жылы Аттиланьң түр-сипатын берген Приск Панийскийдің мәліметтерінен алуға болады. Аттиланьң әкесі Мундзук ғұндардың патша руынан шыққан. Ғұндардың көсемі туралы естеліктер герман тайпаларының батырлар жырында және скандинавия сагаларында сақталған. Халықтардың Ұлы Қоныс аудару дәуірінде пайда болған герман тайпаларының аңыз-жырларында Аттила ұлы билеушілердің тізімінде екінші болып тұр.

Аттар Фарид-ад-дин Мохаммед бен Ибрахим көбіне тек Аттар (“дәріханашы”, кәсібіне орай берілген қосымша есім берілген. Нақты өмір сүрген жылдары белгісіз) — XII ғасырдағы парсының сопылық ақыны, көптеген дастандар мен жырлардың авторы.

Ахмед Пүгінеки, *Югнаки Адиб Ахмед ибн Махмуд* (XII ғасырдың соңы, Түркістан өңірі — XIII ғасырдың басы, сонда) — ортағасырлық ақын, хакім, ойшыл.

Әбу Насыр Әл-Фараби — Әбу Насыр Мұхаммад ибн Мұхаммад Тархан ибн Узлағ әл-Фараби ат-Турки (870—950) — әлемге әйгілі ойшыл, философ, социолог, математик, физик, астроном, ботаник, лингвист, логика, музыка зерттеушісі.

Әл-Кинди Әбу Жүсіп әл-Кинди немесе **Әбу-Юсуф Иакуб ибн Исхак** (800—860/879) — араб философы, астрологі, математигі әрі дәрігері.

Берке (монғ. Бэрх хан; түрікше Бэркэ, Берік, Береке, Беркей; 1209—1266) — Жошы Ұлысының бесінші билеушісі, Алтынорданың екінші әміршісі (1257—1266), Жошының үшінші ұлы, Шыңғыс ханның немересі.

Бьондо Флавио (1392—1463) — итальяндық гуманист, тарихшы және археолог. Орта ғасырларды алғаш рет тарихтың ерекше кезені ретінде бөліп көрсеткен.

Веспуччи Америго (1454—1512) — есімі тұтас бір құрлыққа берілген атақты итальян теңізшісі. Пиза университетін бітірген. Банкте жұмыс істеп жүріп, Веспуччи кемелердің құрылысын ыждағаттылықпен зерттеді, навигация мен астрономияны меңгерді және әртүрлі карталар жасады. Жаңа құрылықты зерттеген экспедицияларға қатысты. Бұл саяхаттар Веспуччидің кейініректе Еуропада басылып шыққан хаттарында сипатталды.

Газан Хан, Махмұт (5 қараша, 1271 ж. — 11 мамыр, 1304 ж.) (монғ. *Газан хаан*, кейде Батыс әдебиетінде *Casanus*, яғни Касанус дейді) — Хулагу мемлекетінің итханы.

Генрих VII Тюдор — Англиядағы Тюдорлар әулетінің негізін қалаушы. Алқызыл және Ақ раушангүлдер соғысын аяқтады. Оны орта және ұсақ феодалдар мен бай калалықтар қолдаған. Ірі феодалдық жер иеленушілерге қарсы король билігін күшейтті.

Гутенберг Иоганн (1400—1468) — XV ғасырдың ортасында кітап басу ісін және кітап басатын станок ойлап тапқан.

Диоклетиан (284—305) — кейінгі Рим империясының императоры. Империяның жағдайын тұрақтандыру үшін әкімшілік, әскери, салық реформаларын жасады. Шексіз монархияны орнатты, бұл жүйе доминант жүйесі деп аталды.

I Елизавета Тюдор — ағылшын королевасы. Тюдорлар әулетінің соңғы өкілі. Англияда протестантизмнің орнауына қолдау білдірді. Абсолютизмді нығайту мақсатында өнеркәсіп пен сауданы өркендетті. Сауда және отарлық саясатты күшейтті. Ирландияны жаулап алуға күш салды. Тенізде үстемдік үшін Испаниямен соғысып, жеңіске жетті.

Жанна д'Арк (1412—1431) — Жүзжылдық соғыс кезіндегі француз халқының ағылшындарға қарсы азаттық күресін ұйымдастырушы. Ағылшындарға қарсы азаттық күресінің орталықтарының бірі Орлеан қаласы болды. Бұл қаланың құлауы ағылшындарға Францияның оңтүстігіне жол ашатын болғандықтан, бұл қаланың стратегиялық маңызы зор болды. Жанна д'Арктың араласуымен Францияның көптеген қалалары азат етілді. 1430 жылы 23 наурызда Жанна д'Арк ағылшындардың одақтастары бургундтардың қолына түседі. 1431 жылы 30 мамырды Руана қаласының алаңында Жаннаны ересь деп кінәлап, отқа өртеп жібереді. 1456 жылы Францияның жоғарғы соты Жаннаға тағылған барлық кінәларды жоққа шығарады. 1904 жылы X Папа Пий Жаннаны “Әулие” деп жариялады.

Жәнібек хан (*Чанибек*, 1357 ж. қайтыс болған) — Алтын Орда ханы (1342 — 1357), Өзбек ханның үшінші ұлы.

Жебе ноян (XII—XIII ғасырларда өмір сүрген) — Шыңғыс ханның ең сенімді қолбасшыларының бірі. Азан шақырып қойған аты — Жорғатай.

Желал ад-Дин Менгуберди (толық есімі — *Джалал ад-Дуния ва-д-Дин Абу-л-Музаффар Мангуберди ибн Мұхаммад*) (1199 — 1231) — соңғы Хорезм шахы (1220 ж.), Ала ад-Дин Мұхаммедтің үлкен ұлы.

Жошы хан (1187 — 1227 жж.) — Шыңғыс ханның үлкен ұлы, монғол қолбасшысы. Монғол шапқыншылығынан кейін Қыпшақ даласында құрылған жаңа мемлекет — Жошы ұлысының негізін қалаушы, Шыңғыс ханның қоңырат қызы Бөрте бәйбішесінен туған төрт ұлдың үлкені.

Жүсіп Баласағұни, **Жүсіп Хас Хажиб Баласағұни** — ақын, ойшыл, ғалым, мемлекет қайраткері, ол XI ғасырда Қарахан мемлекетінде өмір сүрген.

Ибн Рушд Мұхаммед (1126—1198) Еуропада Аверроэс деген атпен белгілі, Кордова халифаты тұсында Испанияда өмір сүрген ортағасырлық араб ғалымы, философы.

Норктар — Пантагенеттердің бір бұтағы болып келетін Англиядағы корольдар әулеті. Норктар Ақ және Алқызыл Раушангүлдер соғысы барысында тақ үшін Ланкастер әулетімен таласты. Бұл күрестің нәтижесінде тақ Ланкастерлердің алыс туысы Тюдорларға өтті.

Кальвин Жан (1509—1564) — реформация қайраткері, кальвинистік шіркеудің протестанттық бағытының негізін қалаушы.

Кампанелло Томазо (1568—1639) — итальян философы, ақын, саяси қайраткер. Утопиялық ілімнің негізін қалаушы. 1598 жылы Калабрия қаласында испан билігіне қарсы күресті ұйымдастырушы. Осы әрекеті үшін 27 жыл түрмеде отырған. Түрмеде отырғанда медицина, астрономия, физикаға қатысты көптеген танымал шығармаларын жазды.

Кебек Хан (туған жылы белгісіз — 1326) — Шағатай мемлекетінің билеушісі (1318—1326). Дува ханның баласы. Кебек хан Шағатай мемлекетін бір орталыққа бағындыруға ұмтылды.

Коперник Николай (1473—1543) — поляк астрономы, әлемнің гелиоорталық жүйесін қалыптастырған. Негізгі шығармасы — “Аспан саласының айналымы туралы”. Бұл еңбегінде Жер мен ғаламшарлардың Жерді айналуы туралы түсіндірмелер жазған.

Кортес Эрнан (Эрнандо) (1485—1547) — испан конкистадоры, кедей дворян отбасында дүниеге келген, екі жыл Саламанка университетінде оқыды. Мексикадағы басқыншылық соғыстарды басқарды. Мексиканы басып алған соң, Кортес зерттеу жұмыстарымен айналысты, Тынық мұхитының аралдарын зерттеу мақсатында экспедициялар ұйымдастырды.

Колумб Христофор (1451—1506) — Генуядан шыққан, Португалияда өмір сүрген. 1492—1493 жылдары Багам аралдарын ашқан. 1492 жыл Американың ашылған жылы болып есептеледі. Осыдан кейінгі үш экспедициясында Колумб Солтүстік, Солтүстік-шығыс Американың көптеген аралдары мен жағалауларын зерттеді.

Конфуций (лат. *Confucius*); дәлме-дәл “Құн ұстаз” (551—479) — әйгілі қытай ақылшысы және әлеуметтік пәлсапашысы.

I Константин, Ұлы деген қосымша аты бар (288—337) — Рим императоры. 326 жылы Константин Рим билігін Шығысқа көшірмекші болады. Осы жылы Константинополь қаласының негізі қаланды. Христиан дінін мемлекеттік дінге айналдырды.

III Конрад — Гогенштауфен әулетінен шыққан неміс королі және Қасиетті Рим империясының императоры, 1138—1152 жылдары билік құрған. Екінші крест жорығының ұйымдастырушыларының бірі.

Қожа Ахмет Ясауи (1093 ж.ш., кейбір деректерде 1103, 1041 Сайрам (Исфиджаб) — 1166 ж. Түркістан (Ясы)) — түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының, байырғы мәдениетінің тарихында айрықша орны бар ұлы ақын, пәлсапашы.

Леонардо да Винчи (1452—1519) — италияның суретшісі, мүсіншісі, архитекторы және инженер. Ол гуманистік идеалдарға жауап бере алатын адам мүсінін жасаған. Суретші ретінде ол адамның сана-сезімін көрсетуге тырысқан. Инженер ретінде ол механикаға көп жаңалықтар әкелді. Оның су астында жүзетін кеме, танк, ұшатын аппарат, парашют туралы идеялары болған.

Ли Юань (Гао-цзу деген атпен таққа отырған, 8 сәуір, 566 ж. — 25 маусым, 635 ж.) — қытай императоры (618—626), Тан әулетінің негізін қалаушы.

VII Людовик — 1137 жылдан бастап король, Капетингтер әулетінен. II крест жорығына (1147—1149) басшылық жасаған.

XI Людовик — 1461 жылдан король, Валуа әулетінен шыққан. Францияның аумағын біріктіру, орталықтандырылған мемлекет құру, корольдық үкіметті нығайту саясатын жүйелі түрде жүргізді. Біріктіруге қарсылық көрсеткен феодалдарға қарсы күресте ұсақ және орта дворяндарға сүйенді. 1481 жылы король доменіне Анжу, Мена, Провансты қосып алумен Францияның аумақтық жағынан бірігуін аяқтады.

Лютер Мартин — (1483—1546 жж.) — Германиядағы Реформацияның көрнекті қайраткері, немістік протестантизмнің негізін қалаушы. 1517 жылы ол индульгенцияны сағуға қарсы шығып, діндарларға өзінің “95 тезисін” жолдады. Лютер католиктік шіркеу мен Рим Папасына қарсы Германияның бүкіл тұрғындарын көтере отырып, кейіннен қаланың бай тұрғындары мен феодалдардың мүддесін білдірушіге айналды.

Магеллан Фернан (1480—1521 жж.) — португалдық теңізші. Батыстық теңіз жолымен Азияға жету жобасының авторы бола отырып, ол 1519 жылы бес испан кемесінен жасақталған экспедицияны басқарды. Атлант мұхитын кесіп өтіп, Оңтүстік Американы айналып шығып, Отты Жер аралы мен Оңтүстік Америка арасындағы бұғазды ашқан. Сонынан бұл бұғаз оның атымен аталды. Оның эскадрасы бұғаз арқылы мұхитқа шықты. Магеллан бұл мұхитқа Тынық деген ат берді. Осы мұхитта ол Филиппин аралдарына дейін жетті. 1521 жылы осы жерде Магеллан жергілікті тұрғындармен болған қақтығыста мерт болды. Аталған экспедиция барысында Жердің шар тәріздестігі және Америка мен Азия арасында мұхиттың бар екендігі дәлелденді.

Мария Тюдор — 1553 жылғы ағылшын королевасы. Мария Тюдор католицизмді қолдады, Испаниямен жақындасты. Бұл Англияның ұлттық мүдделеріне қайшы келді.

Махмұт Қашқари (1030—1090) — түркі ғалымы, әйгілі “Диуани лұғат ат-түрк” (“Түркі сөздерінің сөздігі”) атты еңбектің авторы. Толық аты-жөні Махмұт ибн әл Хүсейн ибн Мұхаммед. Ыстықкөл маңындағы Барысхан қаласында әскерилер отбасында дүниеге келген.

Махмұт Яловач — Хорезм көпесі, Шыңғыс ханның Хорезмге жіберген елшілігін басқарған.

Мұхаммед (22 сәуір , 571 жылы Мекке де туылып, 8 маусым , 632 жылы Медине де қайтыс болған) — ислам дінінің пайғамбары. Барлық ислам

ағымдарына сәйкес Алланың соңғы пайғамбары. Мұхаммед пайғамбар Арабияны біртұтас мұсылман үмметіне біріктіріп, өзінің ілімдерін, сүннеттерін және Құранды Исламның діни сенімінің негізіне айналдырды.

Минамото-но Еритомо (9 мамыр, 1147 ж. — 9 ақпан, 1199 ж.) — Камакурри сегунатының негізін қалаушы және (1192—1199) оның алғашқы билеушісі.

Мұхаммед Хорезмшах, Мұхаммад II Ала ад-Дин Хорезмшах (1169 — 1220, Каспий теңізіндегі Абескун аралы) — Хорезм мемлекетінің билеушісі. Ануштегиндер әулетінен шыққан. Шын есімі — Кутб ад-дин Мұхаммад, таққа отырған соң өз әкесінің лақап аты Ала ад-дин мен II Санжар деген атақ алған.

Ода Нобунага (23 маусым, 1534 ж. — 21 маусым, 1582 ж.) — Сэнгоку дәуіріндегі Жапонияның әскери-саяси көшбасшысы, Жапония тарихындағы көрнекті самурайлардың бірі, ол өз өмірін елді біріктіруге арнаған және оны іс жүзіне асырған.

Олег — 879 жылдан бастап Новгород князі және 882 жылдан бастап Ұлы Киев князі. Скандинавияда туылған. Рюриктер тегінен шыққан.

Омар Гайям — (18 мамыр, 1048 ж. Нишапур да туылған — 4 желтоқсан, 1131 ж. сол жерде қайтыс болған) парсы математигі, астрономы, ақын, философы.

Өзбек хан, *Мұхаммед Сұлтан Өзбек хан* (шамамен 1312 — 1342) — Алтын Орда ханы (1313 — 1341). Бату хан әулетінен, Менгу Темір ханның немересі.

Писарро Франсиско (1471—1541) — испан конкистадоры, инктер мемлекетін жаулап алып, мүлде жойып жіберді. 1535 жылы осы жерде Лима қаласының (қазіргі Перу мемлекетінің астанасы) негізін салды, үндістердің көтерілісін аяусыздықпен басып тастады.

II Ричард — 1377—1399 жылдардағы ағылшын королі, Плантагенеттер әулетінің өкілі. Англияның мәденетінде өз ізін қалдарды.

Роджер Бэкон (ағылш. *Roger Bacon*; 1214 ж.ш., Илчестер, ағылш. *Ilchester*, Сомерсет графтігі, Англия — 1292 ж.ш., Оксфорд, Англия; *Фажан доктор* (лат. *Doctor Mirabilis* атымен белгілі) — орта ғасырлардағы ағылшын ойшылы, жаңа заман тәжірибелік ғылымының ізашары, қала қолөнершілері топтарының идеологі.

Рашид ад-дин Фазлуллах ибн Абу-ль-Хайр Али Хамадани (**Рашид ад-Доулэ**; **Рашид ат-Табиб** — “дәрігер Рашид”) (1247 ж. шамасында Хамадан да туылған — 18 шілде, 1318 ж. Тебриз де қайтыс болған) — парсылық мемлекет қайраткері, дәрігер әрі энциклопедист-ғалым; 1298 — 1317 жж. Хулагу мемлекетінің уәзірі.

Саллах ад-дин — Египет сұлтаны. Тегі жағынан күрт, кресшілермен сәтті соғыстар жүргізген. 1187 жылы 3-4 шілдеде Салах ад-дин басшылығындағы біріккен мұсылман әскері Хиттин түбінде (Палестинадағы Тивернад көлі) кресшілерді талқандады. 1187 жылы 2 қазанда Иерусалимді алды; 1189 жылы Сирия мен Палестинаның көп бөлігін кресшілерден азат етті. Үшінші крест жорығы кезінде Салах ад-дин мұсылмандардың әскери күшін басқарды. Ішкі саясатта Салах ад-дин

медресе, мешіттер салып, халықтан алатын салық мөлшерін азайтты. Кресшілермен жүргізген сәтті соғыстар мен өзінің бойындағы жақсы қасиеттері үшін замандастары оған “Шығыстың серісі” деген қосымша ат берген.

Сағди Ширази, Муслихаддин Әбу Мұхаммед Абдуллах ибн-Мушрифаддин (1203 — 10 ж.ш., Шираз қаласы — 9.12.1292, сонда) — парсы-тәжік әдебиетінің классигі. Шираз қаласында дін қызметкерінің отбасында өмірге келген.

Сүбедей, Субзей, Субзтай баһадур (өмір сүрген жылы белгісіз) — Шыңғыс ханның әскер басшысы. Моңғол тарихында ол “Дарабоз *Сүбедей*”, “Батыр *Сүбедей*” деп аталады.

Тоётоми Хидэеси (6 ақпан, 1536 ж. немесе 26 наурыз, 1537 ж. — 18 қыркүйек, 1598 ж.) — жапон әскер саяси қайраткері, Жапонияны біріктіруші.

Толы (Төле) — Шыңғыс ханның төртінші ұлы, Төлеге 1227 жылы әкесінің кара шаңырағы — Моңғолия жері иелікке тиді.

Токугава Иэясу (31 қаңтар, 1543 ж. — 1 маусым, 1616 ж.) — Минамото ханзадасы, елші әрі қолбасшы, Токугава сегунатының негізін қалаушы. Ода Нобунага мен Тоётоми Хидэесидің ең жақын серігі әрі жолын жалғастырушы, Жапониядағы біріккен орталықтан мемлекеттің құрылуын аяқтаушы.

Тюдорлар — Иорктар әулетін алмастырған Англиядағы корольдар әулеті. Әулеттің негізін салушы VII Генрих Тюдор. Тюдорлар билік жүргізгенде жана дворяндарға-джентрилерге сүйенді. Тюдорлардың билігі абсолютті сипатта болды.

II Урбан — 1088 жылдың 12 наурызынан 1099 жылдың 29 шілдесіне дейін Рим Папасы. Крест жорықтарын ұйымдастырушы.

Усама ибн Мункыз аш-Шейзари (4 маусым, 1095 ж. Сирияның Шейзар қ. дүниеге келген, — 1188 ж. Дамаск те қайтыс болған) — араб жазушысы және қолбасшысы. Кресшілермен болған шайқастарға қатысқан.

Ұлы Карл — 768 жылдан бастап франктердің королі, 800 жылдан бастап Батыс Франк империясының императоры. Пипинидтер әулеті Карлдің атымен Каролингтер деген атау алған. Ұлы Карлге тірі кезінің өзінде “Ұлы” деген қосымша ат берілген. Король сөзінің өзі Ұлы Карлдің есімінен туындаған.

Үгедей (моңғ. *Өгөөдей*, 1186 қазан — 1241 желтоқсанның 11-і) — Шыңғыс ханның үшінші ұлы, Моңғол Ұлысының (1229—1241) екінші ұлы ханы.

Франц Розенталь (нем. *Franz Rosenthal*; 31 тамыз, 1914 ж. Берлин де дүниеге келген — 8 сәуір, 2003 ж. Нью-Хейвен де (АҚШ) дүниеден өткен) — неміс және американдық шығыстанушы, семит тілдері, араб әдебиеті мен исламды зерттеуші ғалым.

I Франциск — 1515 жылдан бастап Франция королі. Билігі кезінде Францияның рухани өркендеуіне үлес қосты. Мемлекеттік тіл ретінде француз тілін енгізді.

Хлодвиг — Галлия аумағында (Қазіргі солтүстік Франция) франк тайпасының патшалығының негізін қалаған, христиан дінін қабылдаған. Хлодвиг Суассон аумағын жаулап алды, алеман тайпаларын бағындырды, вестгот тайпаларының барлық аумағын астанасы Тулузамен бірге жаулап алды, бретон тайпаларын өздерінің бағыныштысына айналдырды. 46 жасында Хлодвиг бүкіл Галлияның билеушісі болды. 511 жылы Хлодвиг қайтыс болғаннан кейін оның патшалығы төрт ұлының арасында бөліске түсті.

Хулагу (1217 ж. туылып, 1265 ж. 8 ақпанында қайтыс болған) — моңғол ханы, қолбасшы. Шыңғыс ханның немересі, Толы мен Сорхахтанидің ұлы, Мөңке мен Құбылайдың інісі. Алдыңғы Азия жерінде құрылған Илхандар (Хулагуиттер) мемлекетінің негізін қалаушысы және билеушісі.

Чжэн Хэ (1371 — 1435) — қытай саяхатшысы, теңіз флотының бастығы, дипломат, жеті бірдей ірі масштабты әскери-сауда экспедициясының басқарушысы.

Чжу Ди — Қытайдағы Мин әулетінің үшінші императоры (2 мамыр, 1360 ж. — 12 тамыз, 1424 ж.). Чжу Ди император Чжу Юаньжанның ортаншы ұлы, оны әулеттің екінші негізін қалаушысы деп атайды.

Чжу Юаньжан — (21 қазан, 1328 ж. — 24 маусым, 1398 ж.) — Мин империясының негізін қалаушы және алғашқы императоры (1368 — 1398).

Шағатай хан (моңғ. *Цагадай*) — Шыңғыс ханның екінші ұлы. Әкесі қайтыс болғаннан кейін ол қазіргі Орталық Азияның бес мемлекетінің жерінің басым бөлігін және Солтүстік Иранды еншілеп алды. Ол 1241 жылы қайтыс болғанға дейін соларды басқарды. Шағатайдың қол астындағы жерлер кейінірек Шағатай ұлысы деп аталып кетті.

Шыңғыс хан (моңғ. *Чингис хаан*), шын аты — Темучин (моңғ. *Тэмүжин*) — Азияда тұңғыш біртұтас мемлекет құрушы, өз заманының аса ірі әскери және мемлекет қайраткері. Ежелгі ру басшысы Есугей баһадүрдің отбасында туған.

Ювлэ — “Мәңгілік қуаныш”, Мин империясының үшінші императоры Чжу Дидің (1360—1424) лақап аты.

Юстиниан — Византия императоры, қолбасшы, реформатор. Кейінгі антикалық кезеңнің ең танымал монархтарының бірі. Юстиниан Батыс Рим империясының көп бөлігін басып алды. Ол Рим құқығының негізінде “Азаматтық құқықтар жинағын” жаздырды. Константинополь қаласындағы Әулие София соборы қалпына келтірілді. Юстиниан билігі кезінде Византияда “қара індет” орын алды және Византия тарихында салық қысымы мен императордың шіркеу саясатына қарсы Ника деп аталатын ірі көтерілісі орын алды.

Ян Цзянь (Император Вэнь-ди) (21 шілде, 541 ж. — 13 тамыз, 604 ж.) — Қытай императоры (581—618), Суй әулетінің негізін қалаушы.

Ян Гуан — (604—601) Суй әулетінің екінші және соңғы императоры, Ян Цзянның мұрагері.

Ярослав Мудрый — Рюриковичтер тегінен шыққан князь Владимир Святославичтің баласы. Шешесі Полоцк княжнасы — Рогнеда. Ярослав Мудрый тұсында “Русская Правда” деп аталатын заңдар жинағы жазылды.

Учебное издание

**Кокебаева Гульжаухар Какеновна
Мырзабекова Рыскелды Саламатовна
Картабаева Ерке Тамабековна**

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Учебник для 6 классов общеобразовательных школ
(на казахском языке)

Окулярка суретші *А. Дүзелхановтың*
еңбектері пайдаланылды.

Редакторы *Г. Садықова*
Көркемдеуші редакторы *А. Ақыл*
Техникалық редакторы *И. Таратунец*
Корректоры *Ж. Баймагамбетова*
Компьютерде беттеген *Н. Сейдахметова*

Баспаға Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің
№ 0000001 мемлекеттік лицензиясы
2003 жылы 7 шілдеде берілген

ИБ № 5699

Басуға 05.06.18 қол қойылды. Пішімі 70·100^{1/16}. Офсеттік қағаз.
Қаріп түрі “SchoolBook Kza”. Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы
11,61+0,32 қосарбет. Шартты бояулы беттаңбасы 44,50. Есептік баспа
табағы 7,80+0,54 қосарбет. Таралымы 78 000 дана. Тапсырыс №

“Мектеп” баспасы, 050009, Алматы қаласы,
Абай даңғылы, 143-үй
Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

